

ТОСТ, ТОСОНБУМБЫН НУРУУНЫ БАЙГАЛИЙН НӨӨЦ ГАЗРЫН МЕНЕЖМЕНТИЙН ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

(2021-2025)

ТОСТ, ТОСОНБУМБЫН НУРУУНЫ БАЙГАЛИЙН НӨӨЦ ГАЗРЫН МЕНЕЖМЕНТИЙН ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

2021-2025 ОН

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ТАЙЛБАР

БНГ	Байгалийн Нөөц Газар
БОАЖЯ	Байгаль Орчин Аялал Жуулчлалын Яам
БОАЖГ	Байгаль Орчин Аялал Жуулчлалын Газар
БНХМН	Байгалийн нөөцийн хамтын менежментийн нөхөрлөл
ГГСБЦГ	Говь Гурван Сайхны Байгалийн Цогцолборт Газар
ДЦИЭХХ	Дэлхийн Цоохор Ирвэсний Экосистемийг Хамгаалах Хөтөлбөр
ДНБ	Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн
ДЦГ	Дархан цаазат газар
ЗДТГ	Засаг даргын тамгын газар
ИХС ТББ	Ирвэс Хамгаалах Сан ТББ
ИТХ	Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал
МАА	Мал Аж Ахуй
МУИС	Монгол Улсын Их Сургууль
ОУИХС	Олон Улсын Ирвэс Хамгаалах Сан
ОУ	Олон Улс
ОНААН	Орон нутгийн аж ахуйн нэгж
ОБЗ	Орчны бүсийн зөвлөл
ТББ	Төрийн бус байгууллага
ТХГН	Тусгай Хамгаалалттай Газар Нутаг
ТХГНУГ	Тусгай Хамгаалалттай Газар Нутгийн Удирдлагын Газар
УИХ	Улсын Их Хурал
ҮСХ	Үндэсний статистикийн хороо
ХЗ	Хамгаалалтын Захиргаа
ХМЗ	Хамтын Менежментийн Зөвлөл
ХАА	Хөдөө Аж Ахуй
ХЦ	Хилийн цэрэг

Өмнөговь аймгийн Гурвантэс сумын нутаг дахь Тост, Тосонбумбын нурууг УИХ-ын 92 дугаар тогтоолоор 2016 онд “Байгалийн Нөөц” газрын ангиллаар улсын тусгай хамгаалалтанд авсан билээ. Энэхүү шийдвэр нь Монгол Улсын Их Хурлаас 1992 онд нийт газар нутгийн 30 хувийг тусгай хамгаалалттай статусын аль нэгэн хэлбэрт хамруулна гэсэн зорилгын дагуу хийгдсэн болно. Энэхүү зорилгыг хэрэгжүүлэгч ТХГН-ийн “Үндэсний хөтөлбөр” нь тус заалтыг хэрэгжүүлсэн төдийгүй дэлхийд ховордсон цоохор ирвэсний голомт нутгийг хамгаалалтанд авснаараа онцлог юм.

Хамгаалалтанд авсан үеэс тус БНГ-н менежментийн механизмыг бий болгоход аймгийн удирдлага анхаарал хандуулан дэмжиж ТХГ-ын захиргааны байр, мэргэжилтэн байгаль хамгаалагч нарын орон тоог батлан санхүүжүүлж ирлээ. Мөн БНГ-ын 2022-2025 оны менежментийн төлөвлөгөөг 2022 оны 6 сарын 10-ны аймгийн иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлаар хэлэлцэж 6/7-р тогтоолоор батласан нь тус БНГ-ын цаашдын үйл ажиллагаанд чухал ач холбогдолтой үйл явдал боллоо. Тус төлөвлөгөөнд хамгаалах 5 үнэт зүйлсийг тодорхойлон тэднийг хамга-

алах зорилго чиглэлийг үнэлгээ мониторингийн төлөвлөгөөтэй нь хийж гүйцэтгэхдээ БОАЖЯ-наас чиглүүлсэн ТХГН-н менежментийн төлөвлөгөө боловсруулах арга зүйг ашигласан болно. Энэхүү төлөвлөгөөг нутгийн иргэд хамтрагч талуудын оролцоотойгоор Ирвэс Хамгаалах Сан ТББ-ын мэргэжилтнүүд Английн зэрлэг амьтан хамгаалах (Peoples Trust for Endangered Species-PTES) байгууллагын санхүүжилтээр боловсруулж, менежментэд оролцогч талуудын санал дээр үндэслэн шинжлэх ухааны мэдээллээр баталгаажуулсан нь үнэлгээ мониторинг хийхэд маш дөхөмтэй болсон гэж үзэж байна.

Монгол оронд төдийгүй дэлхийн хэмжээнд ховордсон цоохор ирвэс бол газрын доорх баялагаас ялгаагүй монгол орны байгалийн нандив өв. Энэ амьтны экологийн тэнцвэрт байдалд үзүүлэх ач холбогдол өндөр учраас Тост, Тосонбумбын Нурууны БНГ-н хамгааллын үйл ажиллагаа нэн чухал үүрэгтэйг энд цохон тэмдэглээд Өмнийн цэнхэр говийн хүрээлэн буй орчны хамгаалалд шинэлэг арга барилыг нэвтрүүлэхийг менежментэд оролцогч талуудад хүсэн ерөөе!

Хүндэтгэсэн
Аймгийн Засаг дарга

Р.Сэддорж

ТАЛАРХАЛ

Энэхүү менежментийн төлөвлөгөөг Өмнөговь аймгийн Гурвантэс сумын ЗДТГ-ын дэмжлэгтэйгээр Английн Нэн ховордсон амьтан хамгаалах иргэдийн нийгэмлэг (PTES)-ийн санхүүжилтээр Ирвэс Хамгаалах Сан боловсруулав.

Арга зүйн зөвлөлөгөө өгч ажилласан Олон Улсын Ирвэс Хамгаалах Сангийн шинжлэх ухааны багийн судлаач Др Жастин Шанти, Др Яаш Вийр, Др Густав Самелиус, Др Орьян Жоханссон болон ИХС-ын мэргэжилтнүүд, Дэ Нэйче Консерванси байгууллагын (TNC) Монгол дахь төлөөлөгчийн газрын мэргэжилтэн Э. Төгөлдөр, хамтран ажилласан Өмнөговь аймгийн БОАЖГ, ГГСБЦГ, Тост багийн ЗД ба Тост багийн иргэдэд талархлаа илэрхийлье.

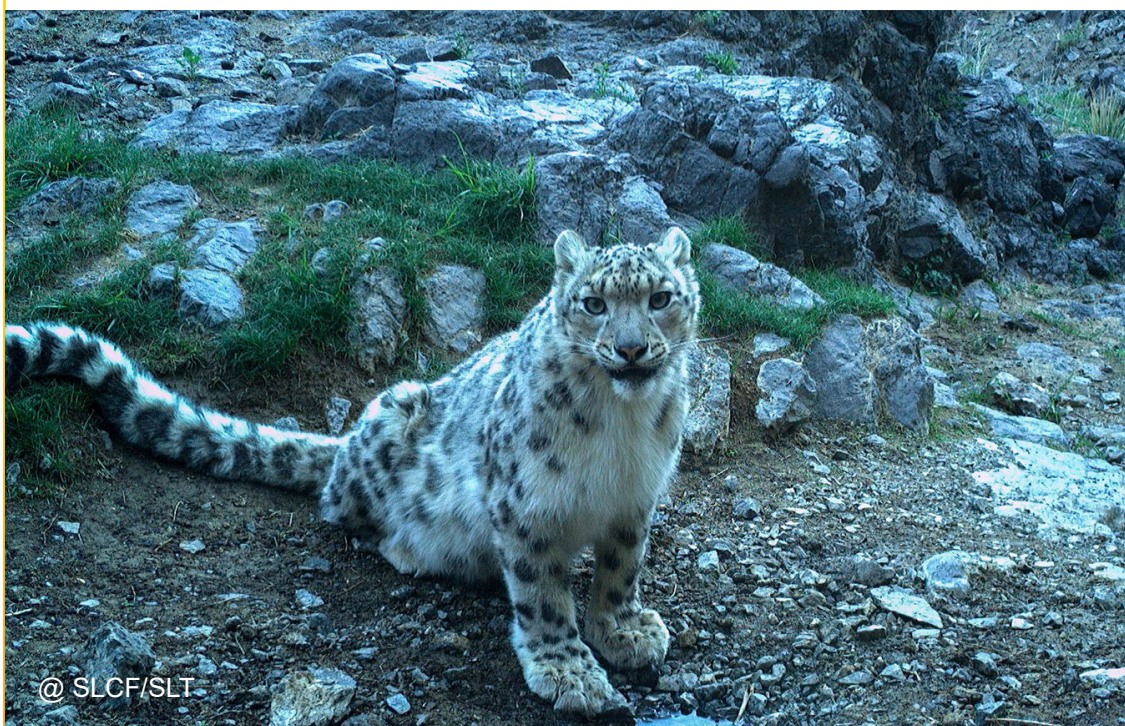
ГАРЧИГ

ЖАГСААЛТ	6
1. ОРШИЛ	7
Хураангуй	8
1.1 Менежментийн төлөвлөгөөг боловсруулах аргачлал, хамрах хүрээ	8
1.2 Эрх зүйн таатай орчин, менежмент, хэрэгжилтийн механизм	8
2. ТАНИЛЦУУЛГА, НӨХЦӨЛ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ	9
2.1 Алсын хараа	10
2.2 Хамрах хүрээ	10
2.2.1 Нутаг дэвсгэр	10
2.2.2 Хугацаа	12
2.3 Зорилго	12
2.4 Хамгаалах үнэт зүйлс	12
2.4.1 Цоохор ирвэс (<i>Panthera uncia</i>)	12
2.4.2 Янгир ямаа (<i>Capria sibirica</i>)	15
2.4.3 Аргаль хонь (<i>Ovis ammon</i>)	16
2.4.4. Монгол буйлс (<i>Amygdalus Mongolica</i>)	17
2.4.5. Археологийн түүх соёлын дурсгалууд	18
2.5 Хамгаалах үнэт зүйлүүдийн төлөв байдлын үнэлгээ	19
2.6 Аюул дарамт	21
2.6.1 Бэлчээр, мал	21
2.6.2 Уур амьсгалын өөрчлөлт – ган, зуд	22
2.6.3 Усны хомсдол	23
2.6.4 Туруутан амьтадын бэлчээрийн хомсдол	24
2.6.5 Хуулийн хэрэгжилт хангалтгүй байдал	24
2.6.6 Ашигт малтмалын хайгуул ба олборлолт	25
2.7 Нөхцөл байдлын дүн шинжилгээ	25
2.8 Стратеги, зорилт	26
2.9 Үйл ажиллагааны төлөвлөгөө	28
3. МОНИТОРИНГИЙН ТӨЛӨВЛӨГӨӨ	39
4. ЭРСДЛИЙН ҮНЭЛГЭЭ	46
5. ХҮНИЙ НӨӨЦИЙН ТӨЛӨВЛӨГӨӨ	46
5.1 Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын хамгаалалтын захиргааны бүтэц зохион байгуулалт	46
5.2 Төсөв санхүү, нөөц	46
6. ХАМТРАГЧ ТАЛУУД	46
6.1 Хамтрагч талуудад хийсэн дүн шинжилгээ	46

ЖАГСААЛТ

Газрын зураг 1. Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын байршил	10
Газрын зураг 2. ДЦИЭХХ- ийн ландшафтууд	11
Газрын зураг 3. Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ, бүсчлэл	11
Газрын зураг 4. Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын ан амьтдын тархац	13
Газрын зураг 5. Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын цоохор ирвэсийн амьдрах орчин	14
Газрын зураг 6. Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын уст цэгүүд	23
Газрын зураг 7. Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-т сүүлийн 5 жилд намаржаа өвалжөөний газраа сэлгэлгүй ашигласан айлуудын тоо (n=82)	24
Зураг 1. Цоохор ирвэс	12
Зураг 2. Янгир	15
Зураг 3. Аргаль хонь	17
Зураг 4. Монгол буйлс	17
Зураг 5. Хадны сүг зураг	18
Хүснэгт 1. Хамгаалах үнэт зүйлийн төлөв байдлыг үнэлэх шалгуурууд	19
Хүснэгт 2. Аюул дарамтын нийлбэр үнэлгээ	21
Хүснэгт 3. Тост багийн малын тоо толгой (ҮСХ 2019)	22
Хүснэгт 4. Үйл ажиллагааны стратеги, зорилтууд	27
Хүснэгт 5. Үйл ажиллагааны төлөвлөгөө	28
Хүснэгт 6. Мониторинг төлөвлөгөө	40
Хүснэгт 7. 2021-2025 онд Тост, Тосонбумбын БНГ-ын менежментийг хэрэгжүүлэхэд гарах төсөв	46
Хүснэгт 8. <i>БНГ-ын менежментэд оролцох талууд</i>	47
Диаграм 1. Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын нөхцөл байдлын үнэлгээ	25
Диаграм 2. Үр дүнгийн гинжин хэлхээний диаграм	26

ОРШИЛ I

@ SLCF/SLT

Хураангуй

Өмнөговь аймгийн Гурвантэс сумын нутаг орших Тост, Тосонбумбын нурууны байгалийн нөөц газар (БНГ) нь 896,540.37 га талбай бүхий нутаг дэвсгэртэй. 2016 онд УИХ-ын 35 дугаар тогтоолоор цоохор ирвэс, түүний идэш тэжээл, тэдгээрийн амьдрах орчинг хамгаалах зорилгоор тус газар нутгийг байгалийн нөөц

газрын ангилалаар улсын тусгай хамгаалалтанд авсан. 2017 онд Засгийн Газрын 90/91 дүгээр тогтоолоор 733,058 га талбай бүхий БНГ-ын хилийн заагийг тогтоож, 2019 онд Засгийн газрын 319 дүгээр тогтоолоор хилийн заагийг өргөтгөсөн билээ. Тус БНГ-ын хамгаалалтын захиргаа нь Гурвантэс сумын төвд байрлана.

1.1 МЕНЕЖМЕНТИЙН ТӨЛӨВЛӨГӨӨГ БОЛОВСРУУЛАХ АРГАЧЛАЛ, ХАМРАХ ХҮРЭЭ

Менежментийн төлөвлөгөөний зорилго нь говийн экосистем, устаж болзошгүй ан амьтдын төрөл зүйл, цоохор ирвэс болон түүний идэш тэжээлийг шинжлэх ухааны үндэслэл, хамтын оролцооны арга зүйд тулгуурлан хамгаалахад оршино. Менежментийн төлөвлөгөөг боловсруулахдаа, байгаль орчин аялал жуулчлалын яамны (БОАЖЯ) сайдын 2021 оны 1-р сарын 22-ны өдрийн А/16 тоот тушаалаар баталсан байгаль хамгааллын төлөвлөлтийн Нээлттэй Стандарт (Open standard) аргачлалыг удирдлага болгосон болно.

Менежментийн төлөвлөгөө нь Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ыг удирдан зохицуулахад оролцогч талуудын ашиглах гол зөвлөмж, чиглэл бүхий баримт бичиг бөгөөд орон нутгийн, үндэсний, ОУ-ын нөөц бололцоо, санаачилгад тулгуурлан байгалийн нөөц баялагийг зүй зохистой ашиглах, хамгаалах хамтын менежментийн төлөвлөгөө юм.

Энэхүү менежментийн төлөвлөгөө нь танилцуулга, нөхцөл байдлын үнэлгээ, орон нутгийн иргэд, засаг захиргааны бүтэц, цоохор ирвэсийн судалгаа ба хамгаалал, менежментийн төлөвлөгөөний зорилго ба зорилт гэсэн үндсэн 6 хэсэгтэй.

Менежментийн төлөвлөгөөг боловсруулахдаа хамтрагч талуудын оролцоог хангаж, хамгаалалтын захиргааны ажилтнууд, оролцогч талуудад ойлгомжтой хэлбэрээр энгийн үг хэллэг ашиглан бичиж боловсруулсан болно. Энэхүү төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх явцад БНГ-ын онцлогт тохирч буй эсэхэд тогтмол үнэлгээ хийж, шаардлагатай гэж үзвэл тухай бүр нь шинэчлэн сайжруулах юм. Өмнөговь аймгийн Засаг даргын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны “Нутгийн Хишиг” хөтөлбөр, Гурвантэс сумын хөгжлийн мастер төлөвлөгөөнд нийцүүлж уг менежментийн төлөвлөгөөг боловсрууллаа.

1.2 ЭРХ ЗҮЙН ТААТАЙ ОРЧИН, МЕНЕЖМЕНТ, ХЭРЭГЖИЛТИЙН МЕХАНИЗМ

ТХГН-ийн тухай хуулийн 29 дүгээр зүйлд, аймаг, сумын засаг дарга нь БНГ-ын хамгаалалтыг эрхлэх бүрэн эрхтэй гэж заажээ. Харин төрийн захиргааны төв байгууллага нь техникийн дэмжлэг туслалцааг үзүүлэх аж. 2019 оны 4-р сард, БОАЖЯ-ны Сайд Н.Цэрэнбат, Өмнөговь Аймгийн Засаг Дарга Н.Наранбаатар нар тус БНГ-ын менежментийг хэрэгжүүлэх гэрээнд гарын үсэг зурсан бөгөөд тус гэрээнд талуудын үүрэг, хариуцлагыг дараах байдлаар тусгажээ. Үүнд:

- БОАЖЯ-ны Тусгай Хамгаалалттай Нутгийн Удирдлагын Газар нь стратегийн болон техникийн дэмжлэг туслалцаа үзүүлэх үүрэгтэй бөгөөд ТХГН-ын хамгаалалтын захиргааны ажилтнуудын ажил үүргийн хуваарийг батална. Мөн БНГ-ын гүйцэтгэлийн үнэлгээг хийнэ.
- Өмнөговь аймгийн байгаль орчин аялал жуулчлалын газар нь холбогдох хууль тогтоомжийг биелүүлэх талаар заавар зөвлөгөө өгөх, аймгийн ИТХ-аар төсөв мөнгө батлуулах үүрэгтэй. Аймгийн захиргаа нь БНГ-ын үндсэн санхүүжилтийг

хариуцна.

- Гурвантэс сумын захиргаа нь хамгаалалтын захиргааны багийг бүрдүүлэх, менежментийн төлөвлөгөө боловсруулах, БНГ-ын дэглэмийг боловсруулах үүрэгтэй бөгөөд хамтын менежментийг хөхүүлэн дэмжиж, Хамтын Менежментийн Зөвлөл (ХМЗ), Аймгийн захиргаа, Яаманд тус нөөц газрын хамгаалалтын менежментийн явцын талаар тайлагнана. Мөн нутгийн иргэд болон хамтрагч талуудын хамтын ажиллагааг бэхжүүлэхэд анхаарч ажиллана.
- ИХС нь мэргэжлийн байгууллагын үүднээс БНГ-г хийгдэх мониторинг, судалгааны ажлыг хариуцна. Мөн нутгийн иргэдэд түшиглэсэн хамгаалалын хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлж, талуудын чадавхийг бэхжүүлнэ. ИХС нь хамгаалалтын захиргааны багт ан амьтдын мониторинг хийх, мэдээлэл цуглуулж дүн шинжилгээ хийх талаар зааж чиглүүлэхэд техникийн туслалцаа үзүүлж, ОУ-ын хамтын ажиллагааг бэхжүүлэхэд дэмжин туслана.

**ТАНИЛЦУУЛГА,
НӨХЦӨЛ БАЙДЛЫН
ҮНЭЛГЭЭ**

2

@ SLCF/SLT

2.1 АЛСЫН ХАРАА

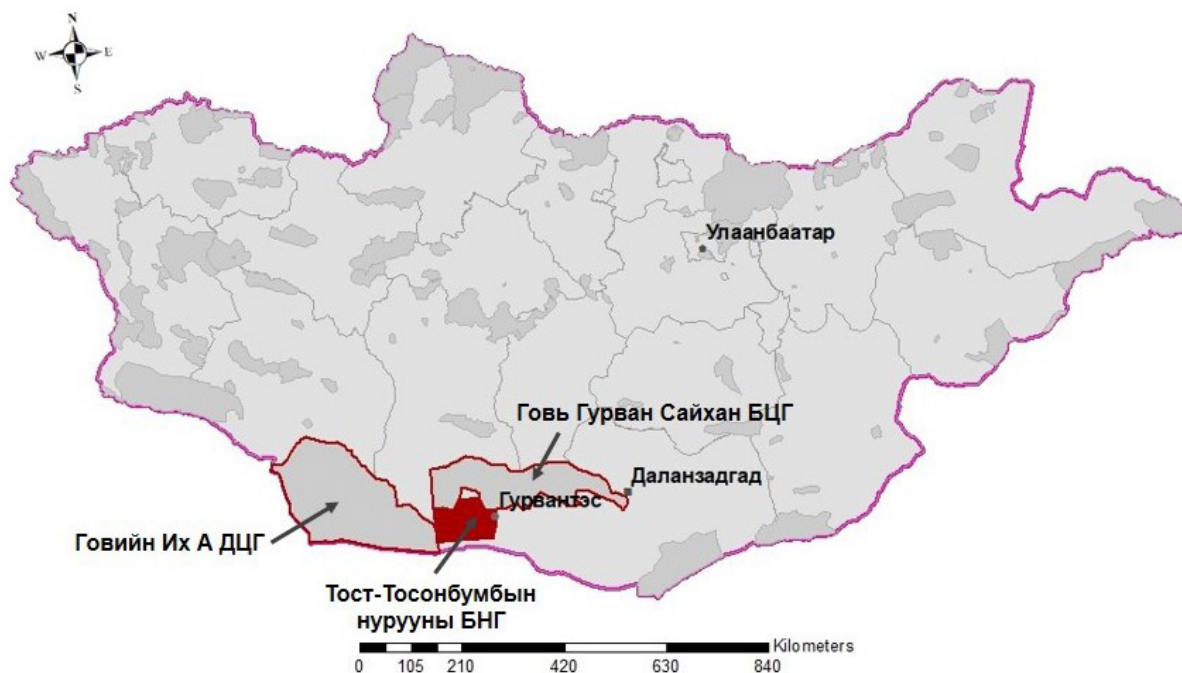
“Нутгийн иргэдийн оролцоотойгоор Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын экосистемийг хамгаалж, унаган төрхөөр нь үр хойчдоо өвлүүлэн үлдээнэ”.

2.2 ХАМРАХ ХҮРЭЭ

2.2.1 Нутаг дэвсгэр

Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ нь Монгол орны өмнө зүгт Өмнөговь аймгийн Гурвантэс сумын нутаг дэвсгэрт оршдог (43.2'N, 100.5'E). Тус БНГ нь Дэлхийн Цоохор Ирвэсийн Экосистемийг Хамгаалах

Хөтөлбөрийн (ДЦИЭХХ) зорилтот 3 ландшафтын нэг болох Өмнийн говийн ландшафт хамарна. Энэ ландшафт нь хээр, цөл хээрийн уулархаг нутаг дэвсгэрийг хамарсан нийт 82,000км² талбай амьдрах орчин юм. (Газрын зураг 1).

Газрын зураг 1. Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын байршил

Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ нь Өмнөговь аймгийн төв Даланзадгад хотоос баруун зүгт 320км зайд оршдог бөгөөд Говь Гурвансайханы БЦГ, Говийн Их ДЦГ-ыг холбосон ан амьтад дамжин өнгөрөх корридор нутгийн үүргийг гүйцэтгэдэг. Хойд талаараа, Говь Гурвансайхны БЦГ-ын ихэнхи нутагтай хил залгаа ба уулархаг хэсгээрээ Нэмэгт уулнаас 40км зайд цөлийн хээрээр тусгаарлагдан оршдог. Баруун талаараа Алтайн өвөр говиор дамжин Говийн Их Дархан Цаазат газрын “А” хэсэгтэй хиллэдэг. Тостын нуруунаас 400км орчим зайд Чинхай-Түвдийн өндөрлөгийн өмнөд зах Алашаа цөлөөр тусгаарлагдан оршдог.

Зүүн талаараа, хүн ам оршин суудаг суурин газартай хил залгаа бөгөөд зам, уул уурхайн компаниуд, Гурвантэс сумын төв, Ноён Уул бий.

Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын менежментийн төлөвлөгөө нь 896,540 га талбай бүхий өмнөд говийн цөл хээр, хад асга бүхий уулархаг нутгийг хамардаг. Уулсын төвөөс тал бүр тийш хөндий маягийн хавцал нэн түгээмэл бөгөөд уулын энгэр дагуух үргэлжилсэн тал хээр, чулуурхаг толгодуудтай. Энэ нь хойд болон баруун зүгт орших ан амьтдын амьдрах орчинг холбосон корридор нутгийг үүсгэдэг.

БНГ нь Тост багийн нутаг дэвсгэрт далайн дундаж түвшнээс 1600м-2400м өндөрт оршдог бөгөөд баруун өмнө хэсгээрээ Говийн их дархан цаазат газрын “А” хэсэгтэй, хойд хэсгээрээ Говь Гурвансайхан БЦГ-тай хиллэж ан амьтадын нүүдэллэн нутаглах гол корридор болдог. Тостын нурууны Хятад улсын хилтэй хамгийн ойр цэг нь 45км зайд байдаг. Тус БНГ нь цоохор ирвэсийг

хамгаалах өмнөд говийн хэсэгт багтдаг бөгөөд энэ нь Монгол орны хэмжээнд хамгаалахаар тогтоосон цоохор ирвэс нутагшдаг 3 газрын нэг нь юм. Цоохор

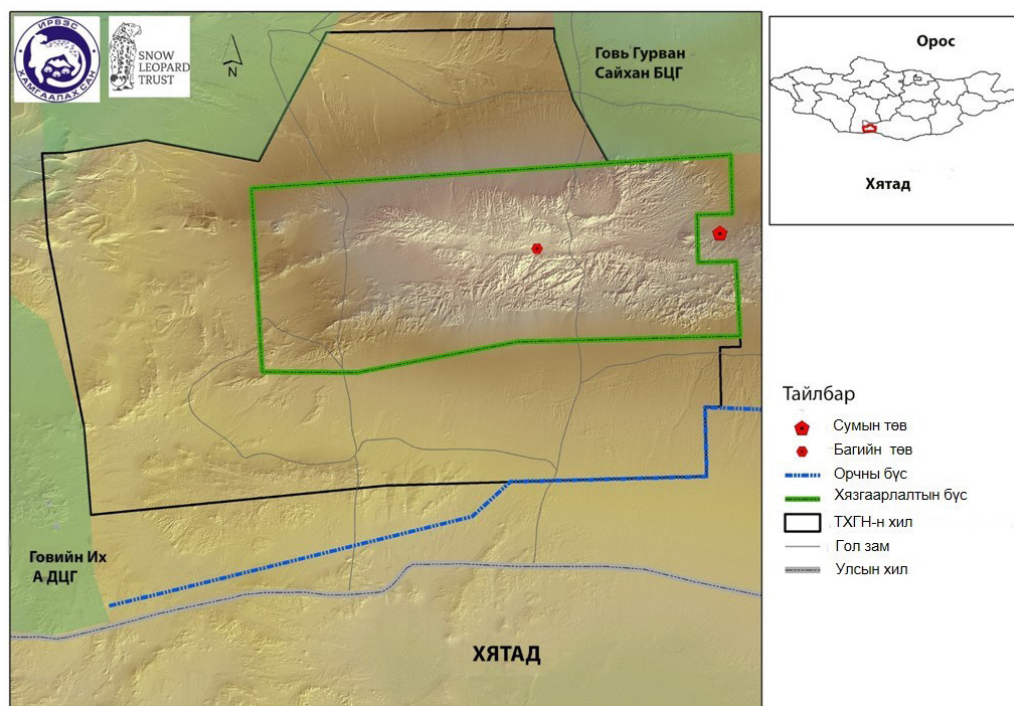
ирвэсний экосистемийг сэргээх өмнөд говийн хэсэг нь Баянхонгор, Өвөрхангай, Өмнөговь аймгуудын нийт 82000 km² нутгийг хамардаг байна (Газрын зураг 2).

Газрын зураг 2. ДЦИЭХХ-ийн ландшафтууд

Тостын нуруунаас 400км орчим зайд Чинхай-Түвдийн өндөрлөгийн хамгийн урд зах Алашаа цөлөөр тусгаарлагдан оршдог. БНГ нь зүүн талаараа Гурван тэс сумын төвтэй хиллэдэг.

Тост, Тосонбумбын БНГ нь хязгаарлалтын бүс, хамгаалалтын бүс, орчны бүс гэсэн 3 бүсэд хуваагддаг (Газрын зураг 3). 2018 оны 12 сард Гурвантэс сумын ИТХ-ын 11 дүгээр тогтоолоор БНГ-ын дэглэмийг баталжээ.

Газрын зураг 3. Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ, бүсчлэл

2.2.2 Хугацаа

Менежментийн төлөвлөгөө нь 2021 оноос 2025 оныг дуустал 5 жилийн хугацаатай хэрэгжинэ.

2.3 ЗОРИЛГО

Энэхүү менежментийн төлөвлөгөөний зорилго нь “зорилтот төрөл зүйл, экосистемийг (цоохор ирвэс, түүний идэш тэжээл, устаж болзошгүй, ховор ургамлын төрөл зүйл, эртний түүх соёлын дурсгалт

газрууд) хамгаалах арга хэмжээг хамгааллын хөтөлбөрийн хүрээнд талуудын оролцоотой үе шаттай авч хэрэгжүүлэх ба санхүүгийн тогтвортой механизмыг бүрдүүлэхэд оршино.”

2.4 ХАМГААЛАХ ҮНЭТ ЗҮЙЛС

Хамгаалах үнэт зүйлс гэдэгт зайлшгүй хамгаалах шаардлагатай ан амьтдын амьдрах орчин, экологийн процесс, төрөл зүйл, түүх соёлын дурсгалт газрууд багтана. Эдгээр нь цогцоороо Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын биологийн олон янз байдлын төлөөлөл болох бөгөөд хамгаалалын арга хэмжээг эрэмбэ дараатай авч хэрэгжүүлэх, үр дүнг хэмжихэд гол үндэс суурь болно. Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ийн биологийн олон янз байдал, экологийн онцлогийг илтгэсэн дараах 5 үнэт зүйлийг хамгаалахаар сонголоо. Үүнд:

- a) Цоохор ирвэс (*Uncia uncia*)
- b) Янгир ямаа (*Capria Sibirica*)
- c) Аргаль хонь (*Ovis Ammon*)
- d) Буйлс (*Amugdalus Mongolica*)
- e) Түүх соёлын дурсгалт газрууд (хадны сүг зураг, эртний хэрэгсүүр, г.м.)

2.4.1 Цоохор ирвэс (*Panthera uncia*)

Үндэслэл:

Өмнөд болон Төв Азийн өндөр уулархаг нутгуудад 4,000-7,500 цоохор ирвэс (*Panthera uncia*) нутагладаг гэсэн тооцоолол байна (МкКарти, Чапрон. 2003, Жаксон нар. 2010, Ирвэсний ажлын нарийн бичгийн дарга нарын газар. 2013). Монгол улсад 1,000 орчим цоохор ирвэс бүртгэгдсэн бөгөөд цоохор ирвэсний тоогоороо Монгол улс дэлхийд хоёрт ордог. (Мөнхцог ба нар., 2016). Цоохор ирвэс нь ОУ-н үнэлгээгээр “эмзэг” (МкКарти бус. 2017), МУ-ын 2000 оны Амьтны тухай хуулиар “нэн ховор” ангилалд багтдаг байна (Бадам, Ариунзул. 2005). Монгол улсад 1972 оноос хойш цоохор ирвэс агнахыг хориглосоор ирсэн бөгөөд 1995 оны ан агнуурын тухай хуулиар цоохор ирвэсийг

“нэн ховор” ангилалд багтаан хамгаалсаар иржээ (БОАЖЯ, 1996). 1987, 1997 оны Улаан номонд цоохор ирвэсийг “ховор” гэсэн ангилалд бүртгэжээ (Шагдарсүрэн нар., 1987, Шийрэвдамба, бус., 1997). Цоохор ирвэсний амьдрах орчны 18 хувь нь Монгол орны тусгай хамгаалалтын бүсэд багтдаг бөгөөд хад асга бүхий ууланд амьдарч, тал хээрээр дамжин уулс хооронд сэлгэдэг байна (Зураг 1). Гол идэш тэжээл нь янгир, аргаль байх ба цоохор ирвэсэнд учирч буй аюул дарамтанд өширхөн хороох, хууль бусаар агнаж худалдаалах, идэш тэжээлийн хомсдол, уул уурхай, уур амьсгалын өөрчлөлт зэрэг багтана (МкКарти нар., 2017).

Зураг 1. Цоохор ирвэс

Одоогийн төлөв байдал

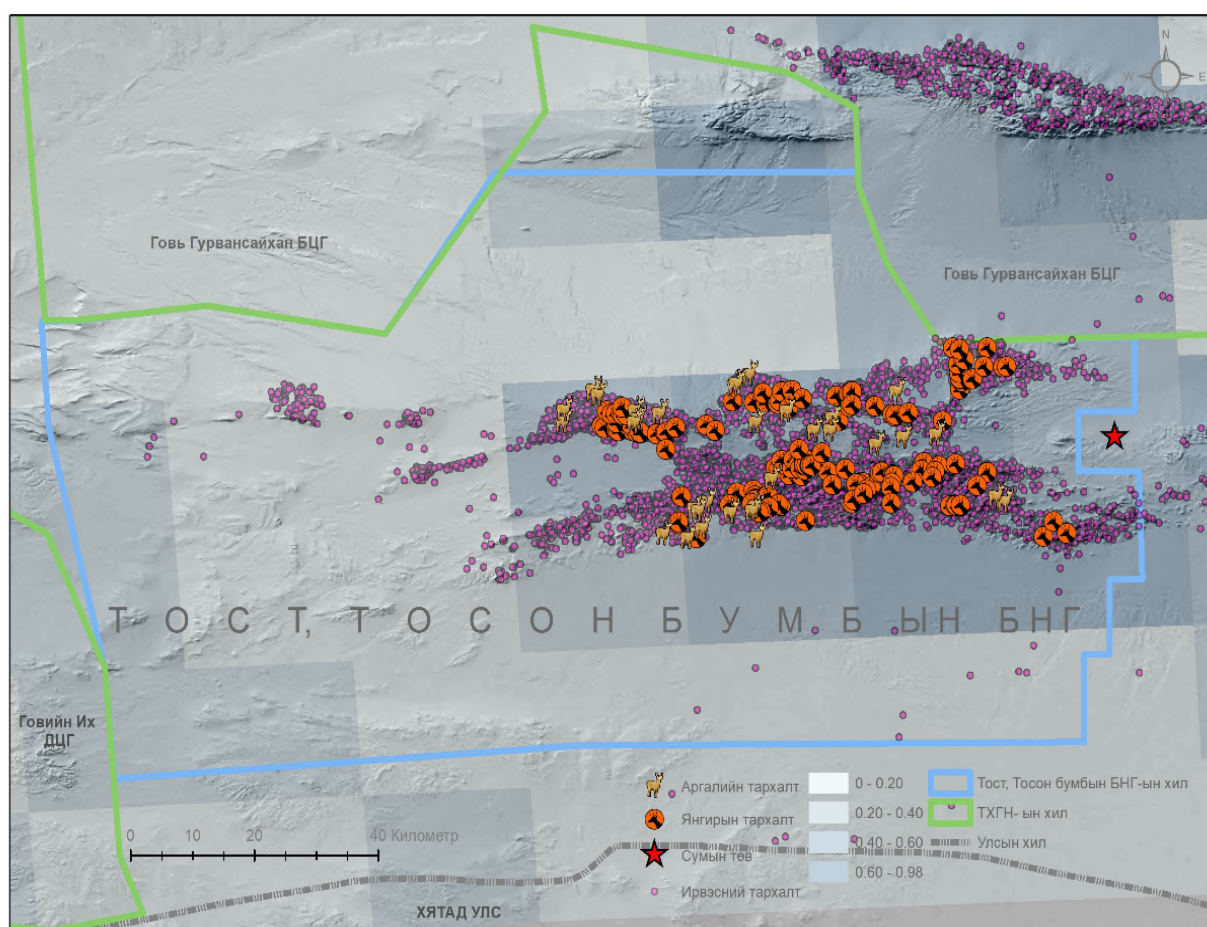
Монгол улсад цоохор ирвэсийг хамгаалах зорилгоор тусгай хамгаалалтанд авсан хамгийн анхны газар нь Тост, Тосонбумбын нуруу юм. Тус нутаг нь Монголд төдийгүй дэлхийн хэмжээнд цоохор ирвэсний нягтшилаараа хамгийн өндөрт тооцогддог газруудын нэг. Тус БНГ-ын 1500 орчим ам дөрвөлжин нутаг дэвсгэрт цоохор ирвэс нутагладаг бөгөөд үлдсэн газар нутгаар дамжин өнгөрдөг байна.

ИХС ТББ, ОУИХС нь 2008 оноос хойш БОАЖЯ, орон нутгийн иргэдтэй хамтран цоохор ирвэсний урт хугацааны экологийн

судалгааг хийсээр ирсэн. Тостын нуруунд хийгдэж буй судалгааны гол чиглэл нь цоохор ирвэсийн орон зайн экологи (эзэмшил нутгийн хэмжээ, цоохор ирвэс хоорондын харилцаа), идэш тэжээл (ямар төрлийн амьтныг хэр давтамжтай барьж иддэг болох), цоохор ирвэсний болон идэш тэжээлийнх нь популяци (тоо толгой), нийгэм-экологи (нийгэм, эдийн засгийн хүчин зүйлүүд нь уламжлалт мал маллагаа, аж амьдралд хэрхэн нөлөөлж байгаа) зэрэг юм.

Тостын нуруу болон зэргэлдээх уулсад орших цоохор ирвэсүүд нь хад асга бүхий ууланд бүгдэг бөгөөд зарим тохиолдолд уул

сэлгэхээр тал газраар яваа харагддаг (Иоханссон нар., 2016). Тостын нуруу, Нэмэгт уулыг холбосон цөл хээрээр гурван залуу цоохор ирвэс явж байсан тохиолдол бий. (ОУИХС, албан бус мэдээ) (Газрын зураг 4). Ийнхүү уул сэлгэх нь цоохор ирвэсүүд хоорондоо холбоотой болохыг илтгэх тул тэдгээрийг нэг популяцид хамруулан цогцоор нь судлах нь зүйтэй. Цоохор ирвэсүүд уул сэлгэхдээ тал газраар дамжин өнгөрдөг нь Өмнөд говийн цөл хээрийн нутаг цоохор ирвэсийн амьдралд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг болохыг харуулж байна.

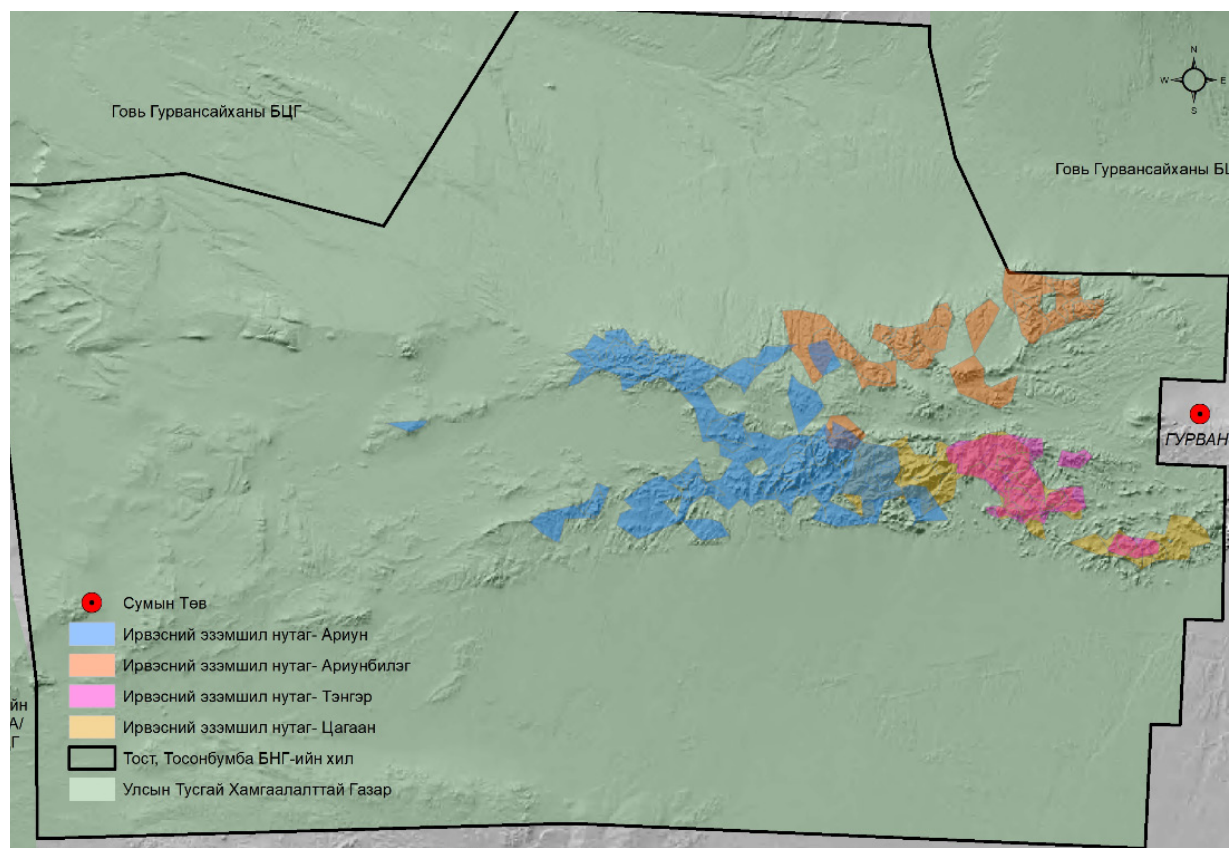
Газрын зураг 4. Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын ан амьтдын тархац

Нэг цоохор ирвэс багагүй том талбайг эзэмшин оршдог. Тухайлбал, гэнд буюу эр ирвэс 220 км², гинс буюу эм ирвэс 125 км² нутгийг эзэмшдэг. (Иоханссон нар., 2016). (Газрын зураг 5) Зарим тохиолдолд цоохор ирвэс эзэмшил нутгийнхаа хил хязгаарыг давж 50 км зайд хэрэн хэсүүчилдэг нь орчны бүстэйг илтгэнэ (Иоханссон нар., 2016). Цоохор ирвэсүүд эзэмшил нутагтаа эзэрхэг бөгөөд харам (өөрөөр хэлбэл, хүйс ижил

ирвэсийг эзэмшил нутагтаа оруулдаггүй). Бие гүйцсэн адил хүйсийн цоохор ирвэсүүдийн эзэмшил нутаг давхцдаггүй (Иоханссон нар., 2016, Иоханссон нар., 2018). Нэг эзэмшил нутагт хоёр гэнд эсвэл хоёр гинс байх тохиолдол маш ховор. Цоохор ирвэсний эзэмшил нутагт хүн амьдарч болдог ба хүний уламжлалт ахуй амьдрал цоохор ирвэсэнд ямар нэг сөрөг нөлөө үзүүлдэггүй байна (ОУИХС, албан бус мэдээ).

Тостын нурууны цоохор ирвэсүүдийн гол идэш тэжээл нь янгир. Хавар, зун, намрын идэш тэжээлийнх нь 75%-ийг янгир, 20% орчим хувийг хонь, ямаа эзэлж байна (Шезад

нар, 2012, Иоханссон нар., 2015). Багаахан хувийг аргаль, адуу, залуу тэмээ, хахилаг эзэлж байна (Шезад нар., 2012, Иоханссон нар., 2015).

Газрын зураг 5. Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын цоохор ирвэсний амьдрах орчин

Цоохор ирвэс нь дунджаар 8 өдөрт нэг удаа том ан хийдэг бөгөөд олзныхоо ойр 3-4 хоног эргэлдэж хооллодог. (Грүнберг 2011, Иоханссон нар., 2015). Нэг цоохор ирвэс жилдээ 45 том ан хийдэг, үүнээс 9 нь хонь, ямаа байдаг гэсэн тоо баримт нь судалгааны дүнтэй таарч байна. Тостын нурууны цоохор ирвэст бариулсан хонь, ямааны 62% нь сүргээсээ тасарч үлдэж, шөнийн цагаар бариулжээ. Малчидтай хийсэн ярилцлагын дүнгээс харахад, цоохор ирвэст бариулсан малынх нь тал хувь нь сүргээсээ тасарч эзгүй хээр үлдсэн байсан гэж хариулсан нь дээрх судалгааны тоо баримттай ойролцоо байна (Мижиддорж нар., 2018).

Тостын нуруунд нутагладаг бие гүйцсэн цоохор ирвэсний тоо толгой 2009-2012 онд 12-оос 14-ийн хооронд, 2013-2019 онд 10-аас 19-ийн хооронд хэлбэлзжээ (Шарма нар., 2014, ОУИХС, албан бус мэдээ). Зэрлэг амьтдын тоо толгой жилээс жилд хэлбэлзэх нь хэвийн үзэгдэл бөгөөд 2009-2019 онд хийсэн мониторинг судалгаагаар,

цоохор ирвэсний тоо толгой 10-аас 19-ийн хооронд хэлбэлзжээ (Шарма нар, 2014, ОУИХС, албан бус мэдээ). Тостын нуруунд бие гүйцсэн цоохор ирвэсээс гадна эзэмшил нутгаа эрэн хайж буй 1-4 залуу цоохор ирвэс байна (ОУИХС, албан бус мэдээ). Тостын нуруунд амьдардаг гинсийн үр төл болох 2 настай гүем эхийнхээ эзэмшил нутгийн ойр 1-2 жил амьдарч байгаад тус нурууг орхин явжээ. Тоо толгойн хэлбэлзэл нь үүнтэй холбоотой байж болох юм. Зарим залуу цоохор ирвэсүүд эзэмшил нутгаа эрж олохоор ойролцоох уулс руу явж байгаагаас харахад Тостын нуруу нь Говийн Их дархан цаазат газрын “А” хэсэг, Говь Гурвансайхны БЦГ хооронд дамжин өнгөрөх гол гүүр болж байна. Цаашид цоохор ирвэсний тоо толгой, хэлбэлзлийг үргэлжлүүлэн судалж, нөлөөлөх хүчин зүйлсийг олж тогтоох нь чухал юм.

Судалгаагаар бид чухал, шинэ мэдээлэл олж авч байгаа бөгөөд энэ нь цоохор ирвэс, түүний идэш тэжээлийн экологийн судалгааны суурь юм. Цаашид,

цоохор ирвэсний нөхөн үржихүй, (хэдэн гүем төрүүлдэг, хэр ойрхон хээлтдэг, хэдэн насандаа нийллэгт ордог), амьдрах чадвар, тархац (ө.х. нэг нутгаас нөгөө нутаг руу хэр хол замыг туулж хэр давтамжтай сэлгэдэг), тоо толгойн хэлбэлзэл зэргийг судлах шаардлагатай байна. Эдгээр мэдээлэл нь цоохор ирвэсийг хамгаалахад чухал үүрэгтэй бөгөөд гагцхүү цоохор ирвэс нэг бүрийг урт хугацааны туршид ажиглаж судалснаар дээрх мэдээллийг олж авах боломжтой.

Аюул дарамт

Мал барьсны төлөө хороох (нийт оноо=14). Энэ нь цоохор ирвэсэнд учирч буй дарамтуудаас хамгийн өндөр оноотойгоор эрэмбэлэгдсэн. 2008-2019 онд Тостын нурууны хүзүүвчтэй 32 цоохор ирвэсийн 4-ийг мал барьсны төлөө хороожээ. Хүзүүвчний мэдээллээс харахад, тэдгээр ирвэс айлын хоттой мал руу дайрсан байх бөгөөд түүнээс хойшхи мэдээлэл байхгүй байна. Хамгийн сүүлийн байршлаар, нэг хүзүүвчтэй ирвэс нь малын хотон дотор, нөгөө нь малын хотноос хэдэн км-ийн зайд байжээ. 2010-2018 онд хүзүүвчтэй цоохор ирвэсийг мал барьсны төлөө хороосон тохиолдол дахиж гараагүй байна (Иоханссон нар, 2015).

Ийнхүү мал барьсны төлөө өширхөн хороох явдал нь тус БНГ-ын цоохор ирвэст учирч буй нэг гол аюул дарамт болж байна. Малчид дунджаар малынхаа 5 орчим хувийг цоохор ирвэс ба чононд алдаж байгаа нь тэдний аж амьдралд багагүй төвөг учирч байгаа бөгөөд зарим жилд малынхаа 20 орчим хувийг ч эдгээр амьтдад бариулсан тохиолдол байна (Мижиддорж нар, 2018., Самелиус нар 2020).

Хууль бус агнуур (нийт оноо = 9). Цоохор ирвэсийг ямар зорилгоор хууль бусаар агнадаг талаарх мэдээлэл байхгүй байна. Цоохор ирвэсийн арьс шир, эд эрхтэнг зарах нь цоохор ирвэсийг хороосноос ялгаагүй шийтгэлтэй аж. ОУ-ын хэмжээнд цоохор ирвэсийн арьс шир, эд эрхтэний эрэлт хэрэгцээ төдийлөн их биш байгаа ч нэмэлт орлого олох зорилгоор хууль бусаар агнах нь өширхөн хороох асуудал дээр давхар дарамт учруулж байна (EIA 2012).

Хавх тавих, хордуулж хороох (нийт оноо=9). 2009 онд чоно барих гэж тавьсан хавханд цоохор ирвэс орсон тухай хоёр малчин өөрсдөө мэдээлсэн. Зарим тохиолдолд гурван хөлтэй нохой тус нутгаар

үзэгддэг нь санаандгүй чонын хавханд орсон байх магадлалтай. Ямартай ч хавх тавих асуудал цоохор ирвэст учирч буй бас нэг аюул дарамт юм.

ЗОРИЛГО 1: Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ дахь цоохор ирвэсийн популяци, түүний амьдрах орчин 2025 он хүртэл тогтвортой хэвээр байна. (Шалгуур үзүүлэлтүүд; Бие гүйцсэн ирвэсийн тоо, бие гүйцсэн эм бодгалийн эзлэх хувь ба тархац нутгийн хэмжээ, ирвэсийн идэш тэжээлийн хүрэлцээтэй байдал)

2.4.2 Янгир ямаа (*Capria sibirica*)

Үндэслэл

Олон орны үнэлгээгээр—анхааралд өртөхөөргүй

Бүс нутгийн үнэлгээгээр - устаж болзошгүй

Үндэсний үнэлгээгээр - 2001 оны Амьтны тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгаар ховор ангилалд оруулсан (Бадам ба Ариунзул, 2005). 1995 оны Ан агнуурын тухай хуулиар ховор ангилалд оруулсан (БОЯ, 1996). 1987, 1997 оны Монголын Улаан номонд ховор ангилалд бүртгэгдсэн (Шагдарсүрэн нар., 1987; Шийрэвдамба нар., 1997). Янгир ямааны 14 орчим хувь нь Монгол орны тусгай хамгаалалттай газар нутагт нутагшиж байна.

Зураг 2. Янгир ямаа

Янгир ямаа (*Capria sibirica* цаашид янгир гэх) нь төв Азийн уулсаар нутагладаг бөгөөд тэдгээрийн тархац цоохор ирвэсний тархацтай хойд болон баруун хэсгээрээ давхцаж байна (Рийдинг ба Шанк 2008, МкКарти нар., 2017). Монгол орны Алтай, Хангай, Говь-Алтайн уулсаар янгирын популяцийн ихэнхи нь нутагшидаг бөгөөд Саяаны уул (Хөвсгөл нуурын баруун хэсэг), УБ-ын Богд ууланд цөөн тоо толгой бүртгэгдсэн байна (Рийдинг ба Шанк 2008). Янгирт учирч буй аюул дарамтад тэдгээрийг олноор нь агнах, махыг нь хэрэглэх гэж хууль бусаар агнах, амьдрах орчин нь хумигдаж буй зэрэг багтана (Рийдинг ба Шанк 2008).

Одоогийн төлөв байдал

2012 оноос хойш Тостын нурууны янгир ямааны тоо толгойг тогтоох чиглэлээр цоохор ирвэсний урт хугацааны судалгааны хүрээнд хос ажиглалтын мониторинг хийж ирлээ (Төмөрсүх нар., 2015). Мониторинг судалгаа нь уулын туруутныг голлон ажиглаж байгаа тул тал хээрийн туруутны талаарх мэдээлэл бага байна. Судалгаагаанаас үзэхэд янгир ямаа нь хад асга ихтэй өндөр уулсаар, аргаль нь хад асга багатай уул толгодоор ихэнхидээ бэлчдэг байна (Төмөрсүх нар, 2015, О.Чагсалдулам 2020) (Зураг 2).

2012-2019 онуудад Тостын нурууны янгир ямааны тоо толгойд өөрчлөлт ороогүй, харьцангуй тогтвортой байна. Одоогоор 1000-2000 толгой янгир ямаа бий гэсэн судалгаа байна (Төмөрсүх нар., 2015, О.Чагсалдулам 2020).

Аюул дарамт

Тус БНГ дахь зэрлэг туруутанд түгээмэл учирч буй аюул дарамт нь *гэрийн мал туруутан амьтны бэлчээрийн төлөөх өрсөлдөөн, хууль бус агнуур, өвчин тахал, золбин ноход* орж байна. Эдгээрээс эхний хоёр нь хамгийн өндөр оноотойгоор эрэмбэлэгджээ.

Бэлчээрийн төлөөх өрсөлдөөн (нийт оноо = 11) Малын тоо толгой өссөн нь бэлчээрийн чанарт сөргөөр нөлөөлж байгаа бөгөөд Монгол орны тал хээрийн 70% нь бэлчээрийн талхагдалд оржээ (UNEP 2002, Ykhanbai нар., 2004, Хилкер нар., 2014). Бэлчээрийн даац, мал ба зэрлэг туруутны бэлчээр ашиглалтын талаар судлах нь бэлчээрийн зүй зохистой менежментэд чухал ач холбогдолтой (Бергер нар., 2013).

ҮСХ-ны мэдээллээр, Тост багийн нутаг дэвсгэрт хонь, ямааны тоо толгой 2012 оноос 2018 оны хооронд 29,800- 52,000 болж 53% өсчээ. 2012 оноос өмнөх мэдээлэл байхгүй байна. Тус БНГ-ын байгаль хамгаалагчдын мэдээллээс хархад, 2016 онд туруутан ба малын бэлчээр булаалцалдах асуудал маш хурцадмал байсан бөгөөд туруутныг байгаль орчин сүйтгэдэг гэж малчид үздэг байжээ. БНГ-т амьдарч буй малчин өрхийн тоо, бэлчээрийн төлөв байдал жилээс жилд янз бүр байгаа бөгөөд энэ нь тухайн жилийн бэлчээрийн чанар, хур тунадас зэргээс шалтгаалж малчид нүүдэллэж байгаатай холбоотой. Жишээлбэл, 2017/2018 онд

олон тооны малчин өрх Тостын нуруунд өвөлжихөөр буусан нь тус газрын бэлчээрийн даацад сөргөөр нөлөөлж байжээ.

2012 оноос хойш зэрлэг туруутны тархац, тоо толгойд хийсэн мониторинг судалгаагаар, зэрлэг туруутны тоо толгой өөрчлөгдөөгүй харьцангуй тогтвортой байна (ИХС судалгааны тайлан 2019). Зэрлэг амьтдад зориулж шинээр уст цэг гаргасан нь бэлчээрийн даацыг хэтрүүлэх, зөрчилдөөн үүсгэх сөрөг нөлөөтэй байж магадгүй байна. Учир нь малчид өмнө нь мал бэлчдэггүй байсан газар ус даган малаа бэлчээх хандлагатай болжээ. 2018-2019 онд зэрлэг амьтдад зориулж гаргасан уст цэгийг дагаж их хэмжээгээр мал бэлчсэн гурван тохиолдол бий. Өмнө нь малын бэлчээр биш байсан газрыг ийнхүү бэлчээр болгон ашиглах явдал ихсэж байна. Тиймээс хамгаалалтын албаны удирдлагууд зэрлэг амьтдад зориулж уст цэг гаргахдаа сайтар төлөвлөж, зөвлөлдөж, малын бэлчээр болохоос урьдчилан сэргийлэх арга хэмжээ боловсруулах нь зүйтэй.

Хууль бус агнуур (нийт оноо = 6) Цоохор ирвэсний идэш тэжээл бологч энэхүү амьтны хууль бусаар агнах явдал тодорхой хэмжээгээр гарч байна. Мөн Тостын нурууны туруутнууд тэр дундаа янгирыг агнах явдал элбэг байна.

Зорилго 2: 2025 он гэхэд БНГ-н янгирын популяцийн амьдрах орчин 90% ба түүнээс дээш хувь болж сайжирсан байна (сайжирах гэдэг нь = мэнд үлдэх чадварын үнэлгээний дагуу нөхцөл байдал сайн эсвэл түүнээс дээш гэсэн үзүүлэлттэй). Шалгуур үзүүлэлтүүд: Янгирын элбэгшил ба нягтшилын үзүүлэлт, бие гүйцсэн эм янгирын сүрэгт эзлэх хувь, нэг эм янгирт ногдох ишигний тоо, тархац нутгийн хэмжээ.

2.4.3 Аргаль хонь (*Ovis ammon*)

Үндэслэл:

Олон улсын үнэлгээгээр - эмзэг, A2cde. Говийн аргаль (*O.a. darwini*) устаж болзошгүй, C1, Алтайн аргаль (*O.ammon*) эмзэг, A2cde and C1.

Бүс нутгийн үнэлгээгээр - устаж болзошгүй.

Үндэсний үнэлгээгээр - 2001 оны Амьтны

тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгаар ховор ангилалд багтаан хамгаалсан (Бадам ба Ариунзүл, 2005).

Аргаль агнахыг 1953 оноос эхлэн хориглосон бөгөөд 1995 оны ан агнуурын тухай хуулиар ховор ангилалд багтаасан (БОЯ, 1996). 1987, 1997 оны Монгол Улсын Улаан номонд ховор ангилалд бүртгэсэн (Шагдарсүрэн нар, 1987.; Шийрэвдамба нар., 1997). Тус төрөл зүйлийн 14% орчим нь тусгай хамгаалалтай газар нутагт оршдог. Аргаль хонь нь *Өмнөд болон Төв Азийн уулархаг нутгаар амьдардаг бөгөөд тэдгээрийн тархац нь цоохор ирвэсний тархацтай давхцдаг (Харрис ба Рийдинг 2008, МкКарти нар 2017). Монгол оронд аргалийн популяцийн ихэнхи нь Алтай, Хангай, Говь-Алтайн уулсаар нутагшдаг. Гэхдээ Хөвсгөл нуур орчмын зарим уулархаг нутагт цөөн тоогоор бий (Рийдинг нар, 2001). Аргаль нь хад асгагүй уул толгод, өндөрлөг газраар бэлчдэг (Шаллер 1977). Аргальд учирч буй гол аюул дарамтад, тэдгээрийг олноор нь агнах хууль бус агнуур, бэлчээрийн өрсөлдөөн, амьдрах орчин хумигдал зэрэг багтана (Харрис ба Рийдинг. 2008).*

Зураг 3. Аргаль хонь

Одоогийн төлөв байдал

2012 оноос хойш Тостын нурууны аргалийн популяцид цоохор ирвэсний урт хугацааны судалгааны хүрээнд хос ажиглалтын арга ашиглан мониторинг судалгаа хийсээр байна (Төмөрсүх нар., 2015). Судалгаагаар, 200-400 орчим аргаль байгаа нь тогтоогджээ (Зураг 3).

Янгиртай харьцуулахад, аргаль хонь нь уулын хад асгагүй хэсгээр бэлчдэг тул малтай бэлчээр булаалцалдах асуудал илүү

гардаг байна. Уулын нам дор хэсэг буюу мал бэлчдэг хэсгээр бэлчээрийн доройтол харьцангуй их байгаа нь ажиглагдаж байна (Зара Моррис-Трэйнор 2019).

Аюул дарамт

“Янгир ямаанд учирч буй аюул дарамт” хэсгийг үзнэ үү.

Хамгаалах үнэт зүйл: Аргаль хонь (Ovis Ammon)

Зорилго 3: 2025 он гэхэд БНГ-н аргаль хонины популяцийн амьдрах орчин 80% ба түүнээс дээш хувь болж сайжирсан байна (сайжирах гэдэг нь = мэнд үлдэх чадварын үнэлгээний дагуу нөхцөл байдал сайн эсвэл түүнээс дээш гэсэн үзүүлэлттэй). Шалгуур үзүүлэлтүүд: Аргаль хонины элбэгшил ба нягтшилын үзүүлэлт, бие гүйцсэн эм янгирын сүрэгт эзлэх хувь, нэг эм янгирт ногдох ишигний тоо, тархац нутгийн хэмжээ

2.4.4. Монгол буйлс (*Amygdalus Mongolica*)

Үндэслэл

Бүс нутгийн үнэлгээгээр: Устаж болзошгүй. 1987, 1997 оны Улаан ном болон 1995 оны ургамал хамгаалах хуулинд нэн ховор ангилалд бүртгэгдсэн (Монгол орны ургамлын улаан данс ба байгаль хамгаалах үйл ажиллагааны төлөвлөгөө, 2011). Зүүн говь (Галбын говь) Говь-Алтай (Хүрх уул), Алашаа цөл (Борзонгийн говь, Онч хиар)-ийн нутгаар ургадаг (Грубов 1982, Губанов 1996, Монгол орны улаан ном 1987&1997).

Зураг 4. Монгол буйлс

Ургамлын энэ төрөл зүйл нь цөлийн бүсэд хад чулуутай газар, элсэн манхан, элсэрхэг чулуун толгод, сайр, ширгэж хатсан

голын ай саваар ургадаг. (Зураг 4). Энэ төрөл зүйлд учирч буй гол аюул дарамтанд, амьдрах орчны талхлагдал, ХАА, мал, уур амьсгалын өөрчлөлт, нөхөн үржихүй, нягтшил бага, тоо толгойн хэлбэлзэл зэрэг орно.

Одоогийн төлөв байдал

Ц.Энх-Өлзийгийн 2011 онд хийсэн магистрийн ажлын судалгаагаар, тус БНГ-т Монгол буйлс (*Amygdalus Mongolica*), Улаан тулам (*Incarvillea Potatnirii*), Эгэл шишингэ (*Phragmites communis*), Намхан гишүүнэ (*Rheum nanum Sievers*), Монгол азар (*Calligonum mongolicum Turcz*), Сибирь ерөндөг (*Vincetoxicum sibiricum*), Монгол дагуур (*Caryopteris Mongolica Bge*) гэсэн нийт 7 нэн ховор ургамлын төрөл зүйл байгаа нь тогтоогджээ (Хавсралт – Ургамлын олон янз байдал). Хэдийгээр хамгаалах үнэт зүйлсэд энэ ургамлын төрөл зүйлийг оруулсан ч чухам ямар аюул дарамт учирч байгаа талаарх мэдээлэл хомс байна. Нутгийнхны яриагаар, эдгээр төрөл зүйлийг эмчилгээнд болон зарж борлуулах зорилгоор их хэмжээгээр хууль бусаар түүдэг байна (Ранжини нар., 2018). Тиймээс БНГ-ын менежментийн дараагийн үе шатанд энэ талаар нарийвчлан судлах нь зүйтэй. Монгол орны Ургамал хамгааллын хуулиар нэн ховор ангилалд багтдаг аливаа ургамлын төрөл зүйлийг түүх нь хууль бус үйлдэл аж.

Зорилго 4: 2025 он гэхэд БНГ дахь Монгол буйлсаар төлөөлүүлсэн ховор ургамлын төрөл зүйлийн судалгаа хийгдэж тогтвортой ашиглалт хамгааллын менежмент сайжирсан байна. Шалгуур үзүүлэлтүүд: тохиолдоц, төрөл зүйлийн тоо гэх мэт.

2.4.5. Археологийн түүх соёлын дурсгалууд

Үндэслэл

Ардын хувьсгал ялсан 1921 оноос 1950 он хүртэлх хугацаанд Монгол улс гадаадын эрдэмтэдтэй хамтран байгаль орчин, газар зүй, түүх, соёлын чиглэлээр эрдэм шинжилгээний чамгүй судалгаа, эрэл хайгуулыг хийжээ. 1940 оноос Монголын эрдэмтэдийн баг бие даан Өмнөд говийн бүс нутгуудаар эрэл хайгуул хийдэг болж, Чулуун

зэвсгийн үеийн түүх соёлын олдворууд олжээ.

Зураг 5. Хадны сүг зураг

1988 онд Гурвантэс сум болон өөр хэд хэдэн суманд археологийн хайгуул хийж хадны сүг зураг, чулуун дурсгалууд олж бүртгэжээ. Археологийн олдворуудад дүн шинжилгээ хийхэд Өмнөд говийн соёлын өв нь Чулуун зэвсгийн үед (МЭӨ 3000-1000) хамаарч байгаа нь тогтоогджээ (Б.Гүнчинсүрэн нар, 2010) (Зураг 5).

Одоогийн төлөв байдал

2016 онд Улаанбаатар их сургуулийн оюутны баг тус БНГ-ын 5 хувийг хамарсан түүх соёлын дурсгалт газруудад судалгаа хийжээ. Судалгаагаар, 28 цэгээс 202 археологийн олдворуудыг тоолж бүртгэсэн байна. Үүнд, Чулуун зэвсгийн үеийн 174 хадны сүг зураг (МЭӨ 3000-1000), 15 дугуй булш, 1 дөрвөлжин булш, 1 шоргоолжин булш, Их Монгол орны үеийн (1300-1600 он) 9 булш, хугацаа нь тодорхойгүй 2 тахилын ширээ бүртгэгджээ. Цаашид ийм ижил төстэй судалгаанд БНГ-ыг бүхэлд нь хамруулж, археологийн дурсгалт газруудын байршлыг олж тэмдэглэн, газар зүйн байршлын зураглал гаргах нь зүйтэй. Хамгааллын арга хэмжээг үр дүнтэй хэрэгжүүлэхийн тулд эдгээр судалгааны үр дүнд үндэслэж дурсгалт газруудыг хэрхэн удирдан зохицуулах талаар бодож боловсруулах юм. Тиймээс цаашдын судалгаа зайлшгүй чухал. Энэхүү үнэт зүйлсийн талаарх мэдээлэл хомс бөгөөд олдворуудыг хулгайлах, ухаж төнхчих тохиолдол хэд хэдэн удаа гарчээ. Тиймээс бүртгэж баримтжуулах ажлыг даруй эхлүүлэхгүй бол дээрх үйлдэл газар авч түүх соёлын дурсгалт газруудыг сүйтгэж болзошгүй. Үүнээс гадна, археологийн дурсгалт газруудыг хамгаалах нь ирээдүйд боловсрол соёлын хүрээнд эко аялал жуулчлалыг хөгжүүлэхэд чухал үүрэгтэй.

Зорилго 5: 2025 он гэхэд БНГ дахь археологи түүх соёлын дурсгалын судалгаа хийгдэж хамгааллын менежмент сайжирсан байна. (шалгуур үзүүлэлтүүд: дурсгалт газрын тоо, нөхцөл байдлын үнэлгээ)

2.5 ХАМГААЛАХ ҮНЭТ ЗҮЙЛҮҮДИЙН ТӨЛӨВ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ

Хамгаалах үнэт зүйлийн төлөв байдлын үнэлгээг 3 төрөлд хамаарах экологийн чухал хүчин зүйлийн шалгуураар үнэллээ. Зарим үнэт зүйлсийн (Монгол буйлс, Археологийн дурсгал) мэдээлэл хангалтгүй байсан тул бүрэн гүйцэт үнэлэх боломжгүй байв.

Хүснэгт 1-т тодорхой тооны шалгуур

үзүүлэлтийн дагуу мэдээллийг оруулав. Менежментийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтийн явцад шаардлагатай мэдээллийг бүрдүүлэх замаар үр дүнд чиглэсэн менежментийг хэрэгжүүлэхэд анхааран төлөвлөлтийг хийсэн болно.

Хүснэгт 1. Хамгаалах үнэт зүйлийн төлөв байдлыг үнэлэх шалгуурууд

Үнэт зүйлс	Экологийн гол хэмжээс	Шалгуур үзүүлэлт	Шалгуур үзүүлэлтийн түвшин			
			Муу	Дунд	Сайн	Маш сайн
Цоохор ирвэс	Популяцийн хэмжээ	Бие гүйцсэн ирвэсийн тоо	<8	8-10	10-15	>15
	Популяцийн бүтэц	Бие гүйцсэн эм бодгалийн эзлэх хувь	<30%	30-50%	50%	50-60%
	Тархалт	Ирвэсийн популяцийн тархалт	<50% тохиромжтой амьдрах орчин	50-80% тохиромжтой амьдрах орчин	80- 90% тохиромжтой амьдрах орчин	90- 100% тохиромжтой амьдрах орчин
	Идэш тэжээлийн хүрэлцээ	Ирвэсийн идэш тэжээлийн хүрэлцээ (доороос янгирыг харна уу)				
Аргаль	Популяцийн хэмжээ	Хос ажиглагчийн үр дүнд гарсан элбэгшил, нягтшилын үзүүлэлт	<100	100-120	150-200	>250
	Популяцийн бүтэц	Үржлийн насны эм бодгалийн эзлэх хувь	<20%	30-40%	40-50%	50%
	Тархалт	Аргалийн популяцийн тархалт	<50% тохиромжтой амьдрах орчин	50-80% тохиромжтой амьдрах орчин	80- 90% тохиромжтой амьдрах орчин	90- 100% тохиромжтой амьдрах орчин
	Бэлчээрийн нөхцөл байдал?	Уулархаг бүсийн доройтлын үзүүлэлт, НЯУИ(NDVI) хүрээ				

Янгир	Популяцийн хэмжээ	Хос ажиглагчийн үр дүнд гарсан элбэгшил, нягтшилын үзүүлэлт	<500	500-1000	1000-1800	>1800
	Популяцийн бүтэц	Үржлийн насны эм бодгалийн эзлэх хувь	<20%	30-40%	40-50%	50%
	Тархалт	Янгирын популяцийн тархалт	<50% тохиромжтой амьдрах орчин	50-80% тохиромжтой амьдрах орчин	80- 90% тохиромжтой амьдрах орчин	90- 100% тохиромжтой амьдрах орчин
	Бэлчээрийн нөхцөл байдал?	Уулархаг бүсийн доройтлын үзүүлэлт, НЯУИ(NDVI) хүрээ	>10% жилийн бууралт	>5% жилийн бууралт	Буураагүй	Ургамалын индекс өсөж байгаа(?)
Монгол буйлс (ховор ургамал)	Зүйлийн тоо	Ховор зүйлийн # (Устаж болзошгүй 6 зүйл, Улаан дансанд бүртгэлтэй 10 зүйл	>12	Шалгуур үзүүлэлт тодорхой бус	Шалгуур үзүүлэлт тодорхой бус	Ховор ургамлын хамгаалалт
	Тархалт	Ховор ургамлуудын зүйлийн тархалт	>10% жилийн бууралт	>5% жилийн бууралт	Буураагүй	Тархалтыг нэмэгдүүлэх
Археологийн дурсгал	Урт хугацаанд оршин тогтнох	Орон нутгийн иргэдийн угсаатны экологийн талаар мэдлэг	Шалгуур үзүүлэлтүүдийг тодруулах судалгааны явцад			
		Тухайн газарт тодорхойлсон олдворын тоо(газар нутгийн 10%-д 256)	10%	10-30%	30-70%	70-100% бүртгэлтэй байх
		Олдворуудын нөхцөл байдал	30%-с бага	30-59%	60-89%	Хамгаалах

Хүснэгт 2. Аюул дарамтын нийлбэр үнэлгээ

Маш сайн - Экологийн хувьд унаган төрхөө хадгалсан байдал; хамгаалах үйл ажиллагаа тэр болгон хэрэгтэй биш

Сайн- Хүлээн зөвшөөрөгдсөн хэлбэлзлийн заагт байгаа үзүүлэлт; зарим тохиолдолд хамгаалах үйл ажиллагаа хэрэгжүүлэх шаардлагатай.

Дунд- Хэлбэлзлийн зөвшөөрөгдөх хязгаараас гарсан; хүний сөрөг нөлөө орсон

Муу- Дахин сэргээхэд хүндрэлтэй; тухайн зүйл устгах аюулд хүрсэн

2.6 АЮУЛ ДАРАМТ

ИХС, ОУИХС-ийн баг Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-т тулгарч буй аюул дарамтыг судалгаа шинжилгээний баримтад үндэслэж хамтрагч талуудын оролцоотойгоор тодорхойлж, үнэлгээ хийсэн болно (Хүснэгт 2).

2.6.1 Бэлчээр, мал

ХАА нь Монгол орны эдийн засаг, хөдөлмөр эрхлэлт, экспортод чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. 2013 онд, ХАА-н нийт бүтээгдэхүүний 80% нь малын гаралтай бүтээгдэхүүн байсан бөгөөд энэ нь ДНБ-ий 10.6 хувийг бүрдүүлжээ (ҮСХ, 2019). МАА-с ДНБ-д оруулах хувь багассан хэдий ч нийт ажил эрхлэлтийн 35%-ийг МАА эзэлж байна. Өөрөөр хэлбэл, улсын хэмжээнд малчин өрхийн 30% нь малынхаа ашиг шимийг хүртэн амьдарч байна (ҮСХ 2019).

Гурвантэс сум нь 225,294 тоо толгой малтай бөгөөд үүнээс 61,930 тоо толгой нь Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-т амьдардаг 201 малчин өрхийнх аж (Хүснэгт 3) ҮСХ 2019). Нийт тоо толгойн ихэнхи хувийг ямаа, хонь, багаахан хэсгийг адуу, тэмээ, цөөн тооны үхэр эзэлж байна.(Хүснэгт 3).

Гурвантэс сумын нийт 2,8 сая га газар нутгийн 1.4 сая га буюу 50.7% нь бэлчээр

байх бөгөөд 1га бэлчээрт дунджаар 20кг өвс тэжээл ургадаг байна. (ҮСХ 2019).

Тост багийн нэг өрхөд 209.7 толгой мал (хонь, ямаа, үхэр, адуу, тэмээ нийлээд) ногдож байна (Цэрэннадмид нар., 2018). 2015 -2019 онд Тост багийн малын тоо толгой 53%-иар өсчээ. Зах зээлийн системд шилжсэнээс хойш БНГ дахь нийт малын тоо өссөн хэдий ч малчид ямаа голдуу маллах болж бусад төрлийн малын тоо буурчээ. 1997 онд нийт малын 79%-ийг ямаа эзэлдэг байсан бол 2016 онд энэ дүн 89% болж өсчээ (Зара Моррис-Трэйноор, 2019).

Тус БЦГ-т малчид цоохор ирвэстэй зохицон амьдрахад асуудалтай болж эхэлсэн. Нууцаар хууль бус ан хийж ул мөрөө балладаг тул бодитой судалгаа, тоо баримт байдаггүй. Цоохор ирвэсийг агнах дэлхий нийтэд түгээмэл нэг шалтгаан нь мал барьсных нь төлөө өширхөж, эсвэл урьдчилан сэргийлж хороох байсаар байна. (Цоохор Ирвэс Хамгаалах Холбоо 2014). Дэлхий даяар ан амьтдыг хууль бусаар агнаж, худалдаалах явдал газар авч байгаа бөгөөд хууль бус агнуурын цар хүрээ, хор уршигийн талаарх судалгаа бага байна (Ноуэл нар., 2016).

Хүснэгт 2. Хамгаалах үнэт зүйлсийн тулгарч буй аюул заналийн үнэлгээ

Хамгаалах үнэт зүйлс Тулгарч буй аюул заналийн үнэлгээ	Аргаль	Монгол буйлс	Цоохор ирвэс	Хадны сүг зураг хиргэсүүр	Янгир	Нийлбэр
Цоохор ирвэс хүний хоорондын зөрчил			Маш их			Их
Уул уурхай хөгжлийн хөтөлбөрүүд	Бага		Бага	Бага	Бага	Бага
Малын хэт их өсөлт бэлчээр түрэлт	Дунд		Дунд		Дунд	Дунд
Байгалийн гамшигт үзэгдэл (зуд ган)-ийн давтамж өндөрсөх усны хомсдол	Маш их	Маш их	Маш их	Маш их	Маш их	Маш их
Хуулийн журмын хэрэгжилт муу	Дунд		Дунд		Дунд	Дунд
Үнэт зүйлдс учирч буй аюул заналын нийлбэр	Их	Их	Маш их	Их	Их	Маш их

Хүснэгт 3. Тост багийн малын тоо толгой (ҮСХ 2019)

Он /малын төрөл	2015	2016	2017	2018	2019
Адуу	580	740	900	1000	1160
Үхэр	110	120	170	160	160
Тэмээ	1250	1380	1500	1580	1650
Хонь	2420	2820	3460	3230	3610
Ямаа	36000	40720	49200	48800	55350
Нийт	40360	45780	55230	54770	61930

2.6.2 Уур амьсгалын өөрчлөлт-ган, зуд

Хамгийн өндөр оноо авсан аюул дарамт нь ган, зуд юм. Ган, зудын давтамж ойртсон нь уур амьсгалын өөрчлөлттэй холбоотой гэж үзэж байна.

БНГ нь өвөлдөө хүйтэн, хуурай байдаг бөгөөд зарим тохиолдолд -40С градус хүртэл хүйтэрдэг. Зундаа мөн л хуурай бөгөөд +35С градус хүртэл халдаг. Бороо хур зөвхөн зуны саруудад л ордог (Батжаргал 1997). Жилээс жилд зуны улирал богиносж байгаа (60-120 хоног үргэлжилдэг) бөгөөд ан амьтад ихэнхидээ өнжсөн ургамлаар хооллож байна (Цэрэндаш ба Эрдэнэбаатар 1993).

Говийн бүсийн уур амьсгалын өөрчлөлтөд хийсэн судалгаагаар, жилийн хур тунадас багасч, дулаарал явагдаж байгаа нь тогтоогджээ (Гэрлээ нар., 2017). Хур тунадасны өөрчлөлтийн коэффициент >33% хувьтай байгаа бөгөөд Говийн бүс нь хуурайвтар, тэнцвэргүй ангилалд багтаж байна. (Сулливан ба Рөүд, 2002). Өөрөөр хэлбэл, мал ба бэлчээрийн ургамлын харьцаанд цаг уурын хүчин зүйл чухал нөлөө үзүүлж байна (Иллюс ба О'Коннор, 1999). Тус бүс нутаг нь хур тунадас багатай, ургамлын нөхөн төлжилт муу, хувирамтгай цаг агаартай аж (Аддисон нар., 2012).

Үүнээс гадна, Монгол орны өмнөд говийн уур амьсгалын өөрчлөлт нь хүний аж амьдралд нөлөөлж байна (Ангерер нар., 2008; де Шербин, А 2014). Агаарын хэм 2С градусаар нэмэгдэж (Нандинцэцэг нар., 2007), хүчтэй ширүүн бороо ордог болсон (Гоулден нар., 2016) нь ногоочдод хүндээр тусч байгаа бөгөөд шим тэжээлтэй арвин ургац хураахад сөргөөр нөлөөлж байна (Хишигбаяр нар., 2015). ДНБ-ний гуравны нэгийг ХАА, МАА-с бүрдүүлдэг Монгол орны хувьд, уур амьсгалын өөрчлөлт нь

эдийн засаг, иргэдийн амьжиргаанд сөргөөр нөлөөтэй аж (Махул ба Скийс, 2007). Ихэнхи өрхийн амьжиргааны гол эх үүсвэр нь МАА бөгөөд тэд бэлчээрийн ургамал, цаг уурын таатай нөхцлөөс хамааралтай амьдардаг (Батжаргал ба Энхжаргал, 2013) байна. Тиймээс Өмнөговийн уур амьсгалын өөрчлөлт нь малчдын амьжиргаа, уламжлалт мал маллагаанд сөргөөр нөлөөлж байгаа бөгөөд харин ан амьтдад үзүүлэх сөрөг нөлөө ажиглагдахгүй байна (Мижиддорж 2019).

БНГ-т амьдарч байгаа малчидтай хийсэн ярилцлага, судалгааны дүнгээс харахад, сүүлийн 20 жилд өвөлдөө хүйтний эрч эрс чангарч, цас орох нь багассан бол зундаа хур тунадас бага, гандуу бөгөөд хааяа хувингаар цутгах мэт хүчтэй бороо ордог болжээ (Мижиддорж 2019). Үүнээс болж бэлчээрийн нөөц улам хумигдаж байна. Шим тэжээлгүй өвс ургамал идсэн мал тарга тэвээрэг муутай байх бөгөөд энэ нь малчдын амьдрал амьжиргаанд сөргөөр нөлөөлж байна.

Өвлийн цагт цас нь ундны усны гол эх үүсвэр юм. Цас багатай өвөл малчид өвөлжөөндөө буудаггүй бөгөөд өөр газарруу нүүдэг байна. Цас нь зэрлэг туруутнуудад ч мөн ялгаагүй ундны усны гол эх үүсвэр болдог. 2014-2015 оны өвөл цас ороогүйгээс болж тус БНГ-т янгир гэх мэт зэрлэг туруутнууд хэдэн зуугаараа цангаж үхжээ (нутгийн иргэн Доржийн ажиглалт).

Зарим нэг газруудад уур амьсгалын өөрчлөлтөөс болж ган, зудын давтамж ойртох хандлага ажиглагдаж байна (Хавстад, 2008). Малчдад тулгардаг хамгийн том бэрхшээл нь ган, зуд бөгөөд үүнээс болж малчид амьдралын хэв маягаа өөрчилж орлого олох өөр арга зам хайдаг болжээ (Мижиддорж 2019).

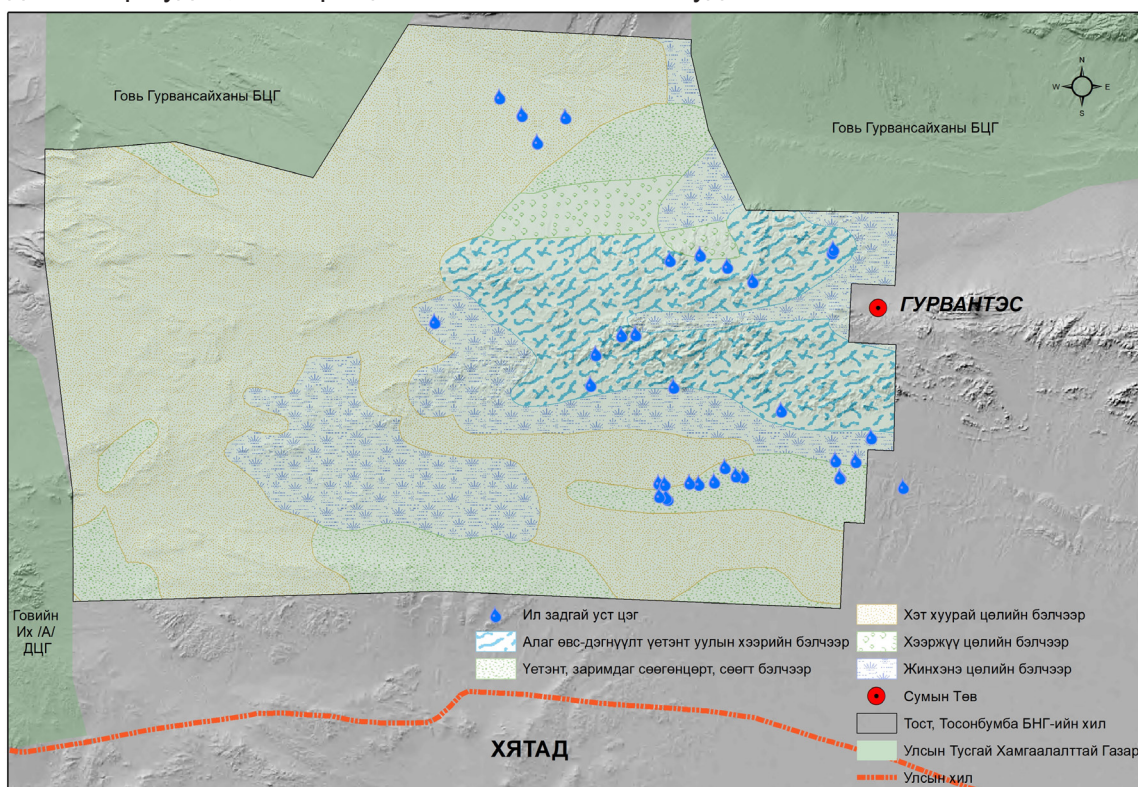
Дэд бүтэц, уул уурхай зэрэг хүний нөлөөнөөс болж өөрчлөгдөж буй хүрээлэн буй орчны өөрчлөлт нь урьд урьдынхаас илүү сөргөөр нөлөөлж байна. Хэд хэдэн судалгааны (Луо, Жианг ба Танг, 2015; Бүүвэйбаатар нар., 2016) дүнгээс харахад,

зэрлэг туруутны тархац улам хумигдах хандлагатай байна. Энэ чиг хандлага нь Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-т ч түгээмэл байх магадлалтай тул тус БНГ-т цаг уур, хүрээлэн буй орчны нөлөөллийн мониторинг судалгааг үргэлжлүүлэн хийсээр байна.

2.6.3 Усны хомсдол

Тус БНГ-т жижиг гол, горхиос өөр усны эх үүсвэр байдаггүй (Газрын зураг 6). Зуны цагт ихэнхи усны ундаргууд хатаж цөөн хэдэн горхиноос зэрлэг амьтад ундаалдаг. Жилдээ хоёр удаа, хавар цас хайлсаны

дараа, зун, намартаа бороо орсны дараа усны түвшин ихэсдэг (Ш.Цэгмэд 1969). Хуршуутын баянбүрд, Хайлаастын хөндий, Зулганайн гол зэрэг 17 усны сав газартай гэсэн судалгаа байна.

Газрын зураг 6. Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын уст цэгүүд

Худгийг албан ёсоор өмчлөөгүй боловч өрхийн хэрэгцээний эзэмшил газарт байгаа худгууд тухайн өрхийн өмч мэт болдог (Фернандез-Жименез ба Батбуян 2004). БНГ-т 282 худаг байдаг гэсэн тооцоолол байгаа бөгөөд энэ нь 2015 оныхтой харьцуулбал (Тост баг 120 худагтай байсан) хоёрдахин нэмэгджээ ($43^{\circ}20'61''$, $100^{\circ}62'29''$). Гэхдээ эдгээрээс бүрэн ажиллагаатай нь цөөхөн (ИХС, 2015). БНГ-ын малчин өрхүүд жилийн турш гол горхи, худаг усны ойр буудалладаг. Усны эх үүсвэрийн одоогийн нөхцөл байдал нь БНГ-т бэлчээрлэх малын тоо толгойг барих хүчин зүйл болж байна. (Зара Моррис-Трэйнон 2019).

Малчин өрхүүд нэг нутагт бэлчээр

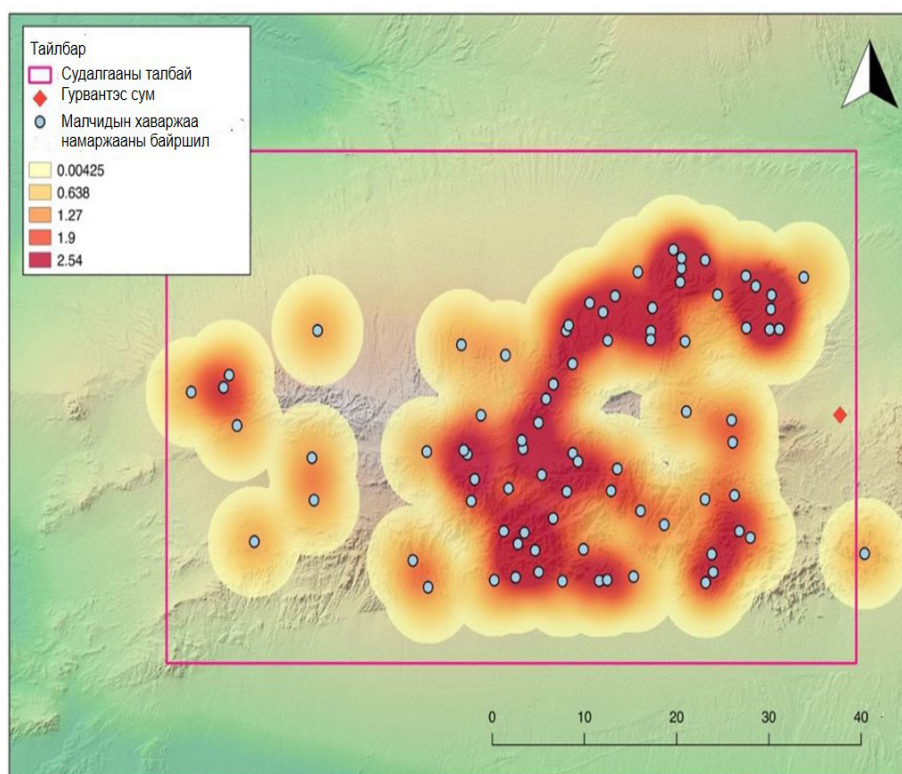
сэлгэлгүй удаан хугацаагаар суурьшиж талхалсны дараа өөр газар руу нүүдэллэх хандлагатай байна. Гурвантэс суманд хийсэн саяханы судалгаагаар, ярилцлага өгсөн малчдын тал гаруй хувь нь жилдээ хоёр удаа 6 сарын зайтай нүүдэллэдэг (зусландаа 4 сараас 8 сар хүртэл, өвөлжөөндөө 10 сараас 3 сар хүртэл буудаг), 30% нь нэг газраа суурин байдаг, 15% нь жилд дөрвөн удаа нүүдэллэдэг гэжээ (Цэрэннадмид нар., 2018).

Тостын нурууны зүүн хэсгээр Гурвантэс сумын төв рүү дөхөж айлууд хоорондоо ойрхон буусан, нягтшил өндөртэй байна (5км^2 талбайд нилээн олон айл буужээ) (Газрын зураг 7). Ус, ногоотой газар ялангуяа

ган гачиг тохиолдсон үед айлууд битүү шавж буудаг гэж ихэнхи малчид (97%) ярьж байна.

Зах зээлийн системд шилжсэн үеэс хойш малчдын уламжлалт мал маллагааны арга их өөрчлөгдсөн. Тухайлбал, малчид нүүдэллэхээ больсон, малын тоо толгой ялангуяа ямааны тоо толгой өссөн, төв суурин газар болон уст цэгийн ойр олноор буудаллаж амьдрах болсон, бэлчээрийн маргаан их гарах болсон. Цөөн тооны усны эх үүсвэрээс хамаарч бэлчээрийг зүй зохисгүй хэрэглэж байгаа нь өнөөдөр тулгарч буй гол асуудал болж байна. Энэ янзаараа үргэлжилбэл яваандаа ноолуурын хангамж, ноолуурын чанар муудах, зэрлэг туруутнууд бэлчээрээ алдах аюул нүүрлэж байна (Зара Моррис-Трэйноор 2019). Гурвантэс сумын

бэлчээрийн бүтцийн 56.2% сөөгт бэлчээр, 20.4% сайр, 22.7% загт бэлчээр эзэлж байна (Сумын захиргааны тайлан, 2016). 2016 оны бэлчээрийн төлөв байдлын үнэлгээгээр Тостын нурууны 15,700 га бэлчээр “их доройтсон”, 43960 га бэлчээр буюу нийт бэлчээрийн 7.3% нь “дунд зэрэг доройтсон” гэсэн дүгнэлт гарчээ (Өсөх Зоос ХХК 2016). Малчин өрхүүд нүүдэллэхээ больсон нь бэлчээр болон усны нөөц хомс байгаатай холбоотой аж. БНГ-т айл буугаагүй уст цэг бараг ховор байна (Зара Моррис-Трэйноор 2019). Усалгааны системтэй ногооны талбайгаас жилдээ 60.0 тонн тэжээл бэлдэж авдаг. Хахир зудтай өвөл тэжээл хүрэлцдэггүй бөгөөд улсаас тэжээл өгөх эсвэл өөрсдөө нэмж худалдаж авдаг байна.

Газрын зураг 7. Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-т сүүлийн 5 жилд намаржаа өвөлжөөний газраа сэлгэлгүй ашигласан айлуудын тоо (n=82)

2.6.4 Туруутан амьтдын бэлчээрийн хомсдол

2015-2019 онд малын тоо толгой 53%-иар өссөн (ҮСХ 2019, Хүснэгт 3). Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын байгаль хамгаалагчдын дүгнэлтээр бэлчээрийн хомсдлоос болж зэрлэг туруутан, хүн хоорондын зөрчил гарч байгаа нь БНГ-т тулгарч буй гол асуудал болоод байна (Дэлгэрэнгүйг 11-р нүүрнээс үзнэ үү).

2.6.5 Хуулийн хэрэгжилт хангалтгүй байдал

Тост, Тосонбумбын нурууг шинээр тусгай хамгаалалтанд авсан тул хүний нөөц бүрдүүлэх, чадавхижуулах, БНГ-ын тухай олон нийтэд мэдүүлж таниулах гээд бүхнийг тэгээс эхэлсэн. Орон нутгийн хязгаарлагдмал төсвөөр үйл ажиллагаагаа явуулдаг тул ямагт нөөц бололцоогоо дайчлан ажиллахгүй бол хуулийн хэрэгжилт хангагдахгүй байх эрсдэлтэй.

2.6.6 Ашигт малтмалын хайгуул ба олборлолт

Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын гадна талд уул уурхайн компаниуд идэвхитэй үйл ажиллагаа явуулдаг бөгөөд БНГ дотор хууль бус олборлолт хийх явдал гарч байна (ялангуяа Нэмэгт ууланд хууль бус олборлолт их хийгдэж байна). Нинжа нар болон хууль бус олборлолтын цар

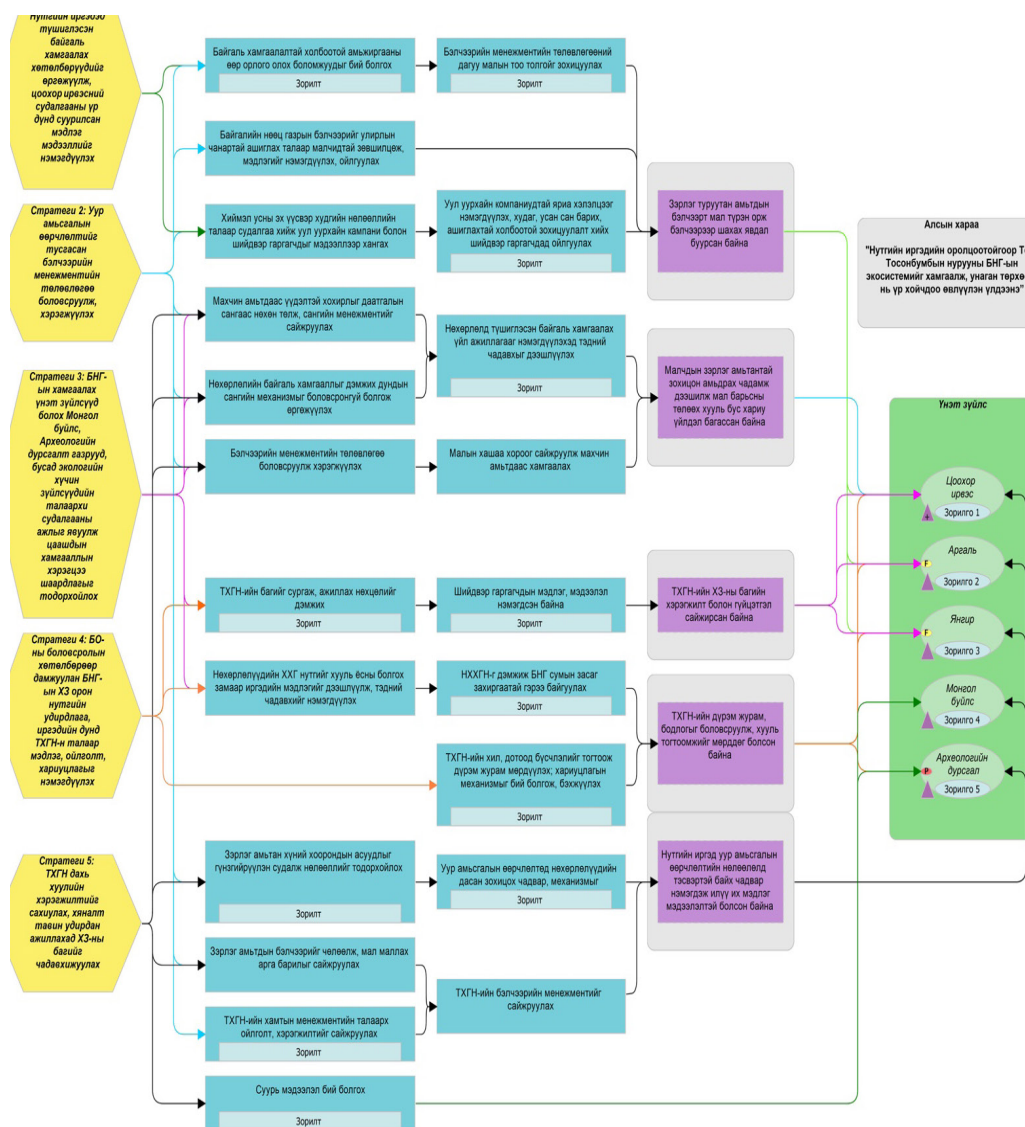
хүрээ хэр их байгааг (Төр эсвэл бие даасан байгууллага) судлах нь зүйтэй. 2011 онд Тост, Тосонбумбын нурууг хамгаалалтанд авахаас өмнө уул уурхайн компаниудын үйл ажиллагаанаас болж цоохор ирвэсний идэш тэжээл цөөрч, амьдрах орчин нь хумигдах маш том аюул нүүрлээд байсан билээ.

2.7 НӨХЦӨЛ БАЙДЛЫН ДҮН ШИНЖИЛГЭЭ

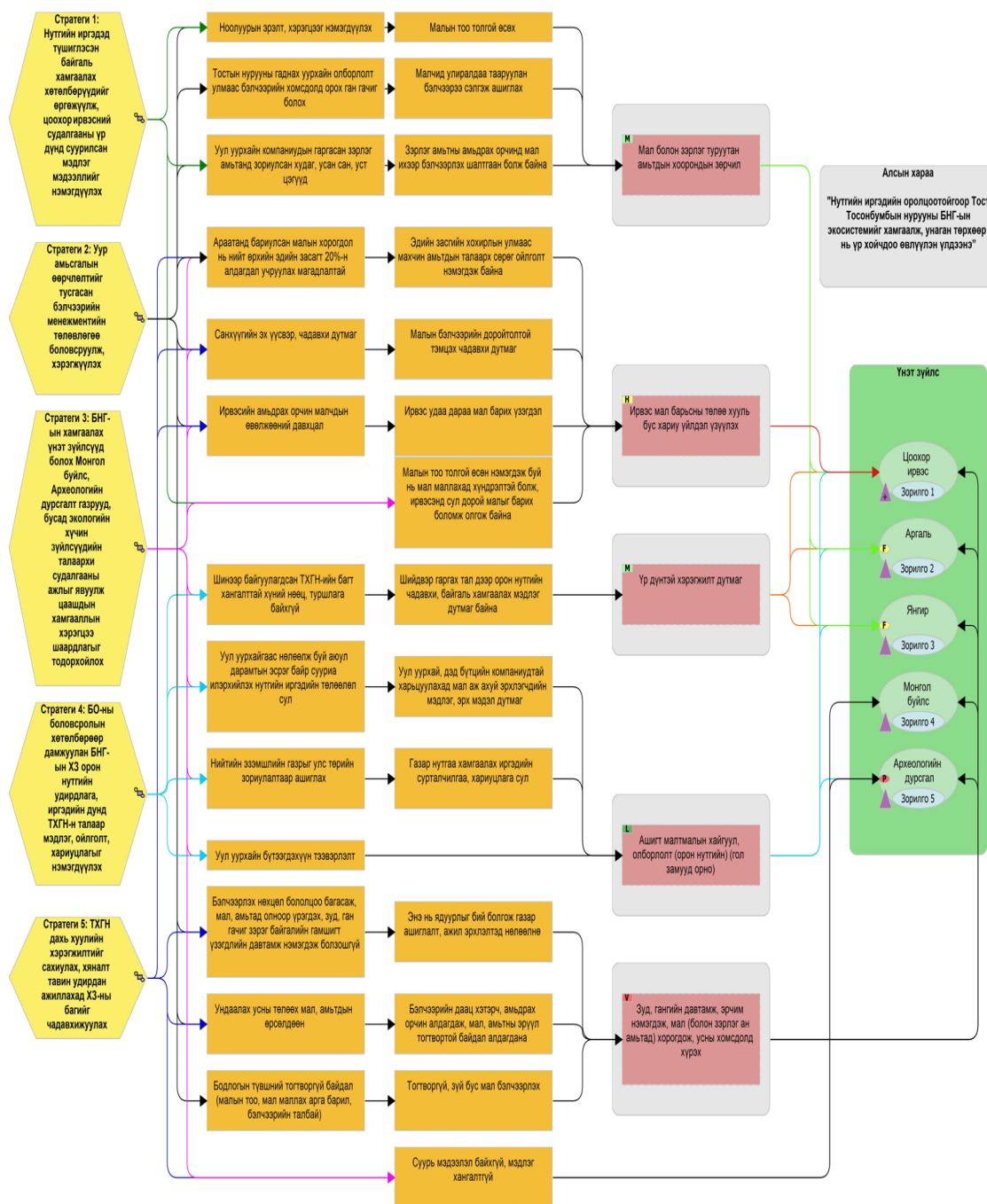
ОУИХС/ИХС ТББ-ын эрдэм шинжилгээний баг оролцогч талуудтай хамтран Тост, Тосонбумбын БНГ-т нөхцөл байдлын дүн шинжилгээ хийж, байгаль орчин, биологийн нөхцөл байдал нь эдийн засаг, улс төр, нийгмийн хүчин зүйлсээс хэрхэн хамаарч байгаа, БНГ-ын үнэт зүйлсийг үр дүнтэй хамгаалахад ямар хүчин зүйлс чухал зэргийг олж мэдэхийг зорьсон.

Ингэхдээ, тус БНГ-т учирч буй аюул дарамтын нарийвчилсан үнэлгээг (Хүснэгт 2) үнэт зүйлс нэг бүр дээр хийж боловсруулсан. Нөхцөл байдлын дүн шинжилгээнд (Диаграм 1) хүчин зүйлс хоорондын харилцаа хамаарлыг харуулсан бөгөөд зорилтот төрөл зүйлийг хамгаалах стратегиудыг тодорхойлсон болно.

Диаграм 1. Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын нөхцөл байдлын үнэлгээ

Диаграм 2. Үр дүнгийн гинжин хэлхээний диаграм

2.8 СТРАТЕГИ, ЗОРИЛТ

Хамгаалах үнэт зүйлд учирч буй аюул, дарамтад үнэлгээ өгч, тэдгээрийг үүсгэж байгаа шалтгаануудыг тодорхойлсоноор (Диаграм 2) аюул, дарамтын нөлөөг бууруулахад чиглэсэн дараах 5 стратегийг

боловсруулж, тэдгээрийн хэрэгжилтийг хангуулах зорилго бүхий 13 зорилтыг дэвшүүлэн, зорилтуудад хүрэхэд үе шаттайгаар хэрэгжүүлэх шаардлагатай 89 багц үйл ажиллагааг төлөвлөв (Хүснэгт 4).

Хүснэгт 4. Үйл ажиллагааны стратеги, зорилтууд

№	Стратеги	Зорилт	Үйл ажиллагаа	Төсвийн төсөөлөл (сая.төг)
1	Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн байгаль хамгаалах хөтөлбөрүүдийг өргөжүүлж, цоохор ирвэсний судалгааны үр дүнд суурилсан мэдлэг мэдээллийг нэмэгдүүлэх	1.1: Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн байгаль хамгаалах хөтөлбөрүүдийг өргөжүүлэх замаар цоохор ирвэс мал барьсны төлөө өширхөн хороох /хавх тавих явдлыг багасгах	3	25
		1.2: Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-н нутаг дэвсгэрийг БНХМ –н 7-н нөхөрлөлийн хариуцан хамгаалах газар нутагт 100% хамруулж нөхөрлөлүүдийн оролцоог хангах	3	24
		1.3: Хамгааллын стратеги менежментийг байнга сайжруулахын тулд цоохор ирвэсийн статус, аюул дарамтын талаар судлаж мэдлэг мэдээллийг нэмэгдүүлэх	5	196.5
2	Уур амьсгалд дасан зохицох бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөө боловсруулж, хэрэгжүүлэх	2.1: Туруутан амьтдын бэлчээрийн талбайн хэмжээг нэмэгдүүлэх замаар популяцийг хамгаалах	8	53.5
		2.2: Амжиргааны нэмэлт орлого бий болгох замаар БНГ-н хязгаарлалтын бүсэд малын бэлчээрлэлтийг 20%-р бууруулах	3	50
		2.3: БНГ-г хэт их мал бэлчээрлэхээс хамгаалах үүднээс усны нөөцийн түвшинг хэвээр хадгалах, сайжруулах	5	87.5
		2.4: Хамгааллын стратеги менежментийг сайжруулахын тулд туруутан амьтдын статус, аюул дарамтын талаарх судалгааг явуулах	4	232
3	БНГ-н хамгаалах үнэт зүйлсүүд болох Монгол буйлс, Археологийн дурсгалт газрууд, бусад экологийн хүчин зүйлсүүдийн талаархи судалгааны ажлыг явуулж цаашдын хамгааллын хэрэгцээ шаардлагыг тодорхойлох	3.1: Стратеги менежментийг сайжруулахын тулд Монгол буйлсын тархалт, ашиглалтын талаар судлаж мэдээлэл цуглуулах	3	38.92
		3.2: Стратеги менежментийг сайжруулахын тулд археологийн дурсгалуудын судалгаа хийх, статусын нөхцөл байдлыг тодорхойлон талуудад мэдээлэх	3	46
4	БО-ны боловсролын хөтөлбөрөөр дамжуулан БНГ-н ХЗ орон нутгийн удирдлага, иргэдийн дунд ТХГН-н талаар мэдлэг, ойлголт, хариуцлагыг нэмэгдүүлэх	4.1: Иргэдийн мэдлэг, боловсролыг байнга нэмэгдүүлэх боловсролын хөтөлбөр бий болгох	7	95.5
		4.2: Гол шийдвэр гаргагчдын дунд ТХГН-н үзэл баримтлал, зарчмын дэмжлэг үзүүлэх	2	52.5
		4.3: Зэрлэг амьтан, тэдгээрийн амьдрах орчныг хамгаалах ажилд иргэдийн оролцоог нэмэгдүүлэх, дэмжих	2	13
5	ТХГН-н дахь хуулийн хэрэгжилтийг сахиулах, хяналт тавин удирдан ажиллахад ХЗ-ны багийг чадавхжуулах	5.1: ХЗ-ны багийг мэргэжлийн түвшинд чадавхижуулах	10	664
		5.2: БНГ-т ТХГН-н дүрэм, журмыг хэрэгжүүлэх орон нутагт бодлого боловсруулах	6	29.9
		5.3: Байгаль хамгаалагч /ИБХ, мэргэжилтнүүдийн мониторинг судалгааг хэрэгжүүлэх, чадавхийг нэмэгдүүлэх	8	158

2.9 Үйл ажиллагааны төлөвлөгөө

Хүснэгт 5. Үйл ажиллагааны төлөвлөгөө

Хамгаалах үнэт зүйл: Цоохор ирвэс (*Panthera uncia*)
 Зорилго 1: Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-дахь цоохор ирвэсийн популяци, түүний амьдрах орчин 2025 он хүртэл тогтвортой хэвээр байна
 Шалгуур үзүүлэлтүүд: Бие гүйцсэн ирвэсийн тоо, бие гүйцсэн эм бодгалийн эзлэх хувь ба тархац нутаг, ирвэсийн идэш тэжээлийн хүрэлцээтэй байдал

Стратеги 1: Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн байгаль хамгаалах хөтөлбөрүүдийг өргөжүүлж, цоохор ирвэсийн судалгааны үр дүнд суурилсан мэдлэг мэдээллийг нэмэгдүүлэх

Үйл ажиллагаа	Оролцогч талууд	Хугацаа	Төсөв	Шалгуур үзүүлэлтүүд	Эх үүсвэр	
Зорилт 1.1: Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн байгаль хамгаалах хөтөлбөрүүдийг өргөжүүлэх замаар цоохор ирвэс мал барьсны төлөө өширхөн хороох /хавх тавих явдлыг багасгах						
1.1.1	Цоохор ирвэсний амьдрах орчинд буй БНХМ нөхөрлөлүүдийн хариуцан хамгаалах газарт үйл ажиллагаа явуулж буй малчин иргэдийн дунд малын даатгалын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлж, даатгалын санг удирдах авч явах чадавхийг бэхжүүлэх	ХЗ, ИХС, БНХМ нөхөрлөлүүд	2020 – 2025	10.000.000 (1 жилд 2,000,000)	Завсрын үр дүн: БНХМ нөхөрлөлүүдэд түшиглэсэн хөтөлбөрүүдэд оролцох иргэдийн оролцоог нэмэгдүүлсэн байна, араатан амьтдаас үүдэлтэй малын хорогдол буурсан байна.	ИХС
1.1.2	Малчдын дунд Ирвэс Энтерпрайз хөтөлбөрийг өргөжүүлэх, үүгээр дамжуулан өрхийн орлогыг дэмжих, ур чадварыг нэмэгдүүлэх сургалт зохион байгуулах	ХЗ, ИХС, БНХМ нөхөрлөлүүд	2020- 2025	5.000.000	Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Одоо хэрэгжиж буй хөтөлбөрүүдийн хамрах хүрээ нэмэгдсэн байна (нийт багийн өрхийн хамрагдсан % иргэдийн тоо), хандлагын өөрчлөлт	ИХС
1.1.3	Араатан амьтдаас үүдэлтэй шөнийн цагаар хотноос мал барих хорогдлыг бууруулахын тулд малын хашааны барих ажлыг үргэлжлүүлэх	ХЗ, ИХС, БНХМ нөхөрлөлүүд	2020 – 2025	10.000.000	Нөлөөлөл: Ирвэс өширхөн хороох явдал зогссон байна, ирвэс хамгаалах талаар малчид өөрсдийн шийдвэрээ гаргадаг болсон байна	ИХС
Зорилт 1.2: Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-н нутаг дэвсгэрийг БНХМ –н 7-н нөхөрлөлийн хариуцан хамгаалах газар нутагт 100% хамруулж нөхөрлөлүүдийн оролцоог хангах						
1.2.1	Нөхөрлөлийн ХХГН –ийн хамгааллын үйл ажиллагааны төлөвлөгөө боловсруулах, дундын сан гэх мэт санхүүгийн механизмыг хөгжүүлэх замаар төлөвлөгөөний хэрэгжилтийг дэмжих, нөхөрлөлийн чадавхийг дээшлүүлэх семинар/сургалт зохион байгуулах	ХЗ, ИХС, БНХМ нөхөрлөлүүд	2022-2025	9.000.000 (жилд 3сая)	Завсрын үр дүн: ХХГН - ийн байгаль хамгаалах гэрээний тоо, ХХГН-ийн хэмжээ, дундын сангийн үйл ажиллагааны гүйцэтгэл, байгаль хамгаалагчдын хяналт шалгалтын давтамж, хамрах хүрээ, семинарын тоо, байгаль хамгаалах үйл ажиллагааны төлөвлөгөө, уур амьсгалд өөрчлөлтөнд зохицсон бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөө боловсруулсан байна, уур амьсгалын өөрчлөлтөнд зохицсон өрхийн амжиргааг дээшлүүлэх төлөвлөгөө, ХХГН-ийн гэрчилгээ ба талуудтай баталсан гэрээ	
1.2.2	БНХМ нөхөрлөлүүдэд байгалийн аливаа гамшигт үзэгдлээс урьдчилан сэргийлэх сургалт семинарыг зохион байгуулах, уламжлалт мал аж ахуйн практикийг сэргээх тэдний чадавхийг нэмэгдүүлэх	ХЗ ИХС БНХМ нөхөрлөлүүд	2022-2025	10.000.000 (зардал нь бусад ү.а-тай хавсарч гарна)	Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Нутгийн иргэд (мэдлэг/ур чадвар) чадавхижсан байна, эдийн засгийн уян хатан байдлын үзүүлэлт(цаг агаарын нөхцөл байдлаас хамааралтай мал сүргийн доройтол, хөрөнгө орлого дахь өөрчлөлт)	
1.2.3	Тусгай хамгаалалттай газар нутаг ба БНХМ нөхөрлөлүүдийн хариуцан хамгаалах газар нутгийн талаар семинар/ сургалтаар дамжуулан иргэдэд сурталчилах	ХЗ, ИХС, ЗДТГ	2020-2025	5.000.000	Нөлөөлөл: Хууль бус үйл ажиллагаа (уул уурхай, зэрлэг амьтан агнах гэх мэт) буурсан, зэрлэг амьтдын амьдрах орчны чанар сайжирсан, орон нутгийн иргэд чадавхижсан байна.	

Зорилт 1.3: Хамгааллын стратеги, менежментийг байнга сайжруулахын тулд цоохор ирвэсийн статус, аюул дарамтын талаар судлаж мэдлэг мэдээллийг нэмэгдүүлэх						
1.3.1	БНГ-н мэдээллийн санд суурь өгөгдлийг бий болгохын тулд нийгэм-эдийн засгийн судалгааг хийх	ХЗ, ИХС, ЗДТГ	2020-2022	2.000.000	<p>Завсрын үр дүн: Судалгааны өгүүлэл, тайлан, сургалт, судалгааны тоо, мониторинг протокол боловсруулсан байдал</p> <p>Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Судалгаа, мониторингийн сургалтанд хамрагдсан байгаль хамгаалагч/идэвхтэн байгаль хамгаалагч/мэргэжилтэнийн эзлэх хувь</p> <p>Нөлөөлөл: Суурь мэдлэгийг нэмэгдүүлэх (бие гүйцсэн ирвэсийн тоо, эм ирвэсийн эзлэх хувь, эзэмшил нутаг, аюул дарамтын зэрэг)</p>	ХЗ
1.3.2	БНГ-т нийгэм-экологийн судалгаа хийх	ХЗ, ИХС	2020-2022	15.000.000		ИХС
1.3.3	Монгол орны экологийн чухал ач холбогдол бүхий газрын хувьд Тост, Тосонбумбын БНГ-т экосистемийн үйлчилгээний талаар судалгаа хийх	ХЗ, ИХС	2020-2025	20.000.000		ИХС
1.3.4	Цоохор ирвэсийн зан төрх, шилжилт хөдөлгөөн, гүемний мэнд үлдэлт, популяцийн динамик, тархалт, түүний агнуурын хэв маягийн талаар урт хугацааны экологийн судалгааны хөтөлбөрийн хүрээнд цаашид үргэлжлүүлэн судлах	ИХС, БОАЖЯ, ОУИХС	2020 – 2025	150.000.000		ИХС
1.3.5	БНГ-т жижиг хөхтөн, мэрэгч, шавьж, шувуу, мөлхөгчид болон сээр нуруугүйтэн гэх мэт экологийн судалгааг хийх	ИХС, БОАЖЯ, ОУИХС, ХЗ, МУИС	2020 – 2025	9.480.000 мөлхөгчид. (Бусад судалгаа нь тодорхойгүй)		ХЗ, ОНААН

Хамгаалах үнэт зүйл: Янгир ямаа (*Capra sibirica*)

Зорилго 2: **2025 он гэхэд БНГ-н янгирын популяцийн амьдрах орчин 90% ба түүнээс дээш хувь болж сайжирсан байна (сайжирах гэдэг нь = мэнд үлдэх чадварын үнэлгээний дагуу нөхцөл байдал сайн эсвэл түүнээс дээш гэсэн үзүүлэлттэй)**
Шалгуур үзүүлэлтүүд: Янгирын элбэгшил ба нягтшилын үзүүлэлт, бие гүйцсэн эм янгирын сүрэгт эзлэх хувь, нэг эм янгирт ногдох ишигний тоо, тархац нутаг

Хамгаалах үнэт зүйл: Аргаль хонь (*Ovis Ammon*)

Зорилго 3: **2025 он гэхэд БНГ-н аргаль хонины популяцийн амьдрах орчин 80% ба түүнээс дээш хувь болж сайжирсан байна (сайжирах гэдэг нь = мэнд үлдэх чадварын үнэлгээний дагуу нөхцөл байдал сайн эсвэл түүнээс дээш гэсэн үзүүлэлттэй)**
Шалгуур үзүүлэлтүүд: Аргаль хонины элбэгшил ба нягтшилын үзүүлэлт, бие гүйцсэн эм янгирын сүрэгт эзлэх хувь, нэг эм янгирт ногдох ишигний тоо, тархац нутаг

Стратеги 2: Уур амьсгалын өөрчлөлтийг тусгасан бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөө боловсруулж, хэрэгжүүлэх

Үйл ажиллагаа	Оролцогч талууд	Хугацаа	Төсөв	Шалгуур үзүүлэлтүүд	Эх үүсвэр
Зорилт 2.1: Зэрлэг туруутан амьтдын бэлчээрийн талбайн хэмжээг нэмэгдүүлэх замаар популяцийг хамгаалах					
2.1.1	БНГ-н бэлчээрийн судалгааны үр дүнд үндэслэн оролцогч талуудтай цуврал семинар зохион байгуулж, уур амьсгалын өөрчлөлтөд мэдрэмтгий бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөө боловсруулах	ХЗ/ИХС/ ЗДТГ, БНХМ нөхөрлөлүүд/ Чинхуа МАК	2022-2025	15.000.000	ОНААН
2.1.2	Бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөөний дагуу мал аж ахуйгаа байгальд ээлтэй эрхлэх малчдын чадавхийг дээшлүүлэх сургалт, семинар зохион байгуулах	ХЗ, ИХС, БНХМ нөхөрлөлүүд, ЗДТГ	2023-2025	5.000.000	ХЗ
2.1.3	БНГ дахь түлш ашиглалтын судалгаанд үндэслэн түлшний хэмнэлтийн талаар малчин иргэдийн дунд семинар зохион байгуулах	ХЗ/ИХС, ЗДТГ, ОНААН	2022- 2023	10.000.000	ХЗ, ОНААН
2.1.4	БНГ-дахь зэрлэг туруутан амьтдын амьдрах орчин, малын бэлчээрийн давхцлыг бууруулах арга замуудыг талуудын оролцоотой семинар зөвлөлтөөнөөр хэлэлцүүлэн зохих арга хэмжээнүүдийг бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөөнд тусгуулж дагаж мөрдөх	ХЗ, БНХМ нөхөрлөлүүд, ИХС, ИБХ, ОНААН	2020-2025	10.000.000	ИХС, ХЗ
2.1.5	БНГ-н бэлчээрийг ашиглах талаар оторын малчидтай гэрээ байгуулж, хамгааллын дэглэмийг мөрдүүлэх	ХЗ, БНХМ нөхөрлөлүүд	2020-2025	3.000.000	ХЗ
2.1.6	Уул уурхайн болон хөгжлийн зориулалтаар хийгдэх замын бүтээн байгуулалт төлөвлөлтөд хяналт тавих	ХЗ ЗДТГ Нөхөрлөлүүд	2020-2025	0.00	ХЗ
2.1.7	Зорчигчдод сэрэмжлүүлэг болгох үүднээс зэрлэг амьтдын зам хөндлөн гарах хэсгүүдэд тэмдэг тэмдэглэгээг бий болгож, суурилуулах	ХЗ ИХС	2020-2025	3.000.000	ХЗ, ИХС
2.1.8	БНГ-дахь малын тоо, толгойг бууруулж чанаржуулах, бэлчээрийн даац хэтрүүлэн ашиглаж туруутан амьтдын амьдрах орчинд нөлөөлөхгүй байхад дэмжлэг үзүүлэх (семинар, зөвлөгөө гэх мэт)	ХЗ, ЗДТГ, Нөхөрлөлүүд	2020-2025	7.500.000	ХЗ, ЗДТГ, ОНААН ТББ

Зорилт 2.2: Амьжиргааны нэмэлт орлого бий болгох замаар БНГ-н хязгаарлалтын бүсэд малын бэлчээрлэлтийг 20%-р бууруулах						
2.2.1	БНХМ нөхөрлөлүүд болон орон нутгийн бизнес эрхлэгчдийн дунд аялал жуулчлалын чиглэлээр сургалт явуулах (үйлчилгээ, хөтөч, тогооч гэх мэт)	ХЗ/ИХС /Мон эко ТББ	2020-2025	15.000.000	Завсрын үр дүн: Орлогын өөр эх үүсвэртэй болох; хамрагдсан БНХМ нөхөрлөлийн тоо; БНГ-т газар эзэмших журмыг баталж мөрдүүлэх (малын шилжилт хөдөлгөөнийг бууруулах зорилгоор)	Мон эко ТББ, ХЗ
2.2.2	Малчдын амьжиргааны орлогыг нэмэгдүүлэх зорилгоор дотоодын брэнд бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх сургалт/семинар зохион байгуулах	ИХС, ХЗ	2020-2025	10.000.000	Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Хөтөлбөрт хамрагдсан БНХМ нөхөрлөлийн хувь; байгаль хамгаалахтай холбоотой өөр орлого олох хэмжээ, хувь; хамгаалсан газар	ИХС
2.2.3	Залуучуудыг байгаль орчны чиглэлээр үйл ажиллагаанд оролцуулах (тэтгэлэг, БХ өдрөөр арга хэмжээ зохион байгуулах)	ОНААН ХЗ,	2020-2025	25.000.000	Нөлөөлөл: БНГ дахь малын тоо толгой	ХЗ, ЗДТГ, ТББ
Зорилт 2.3 БНГ-г хэт их мал бэлчээрлэхээс хамгаалах үүднээс усны нөөцийн түвшинг хэвээр хадгалах, сайжруулах						
2.3.1	Менежментийг сайжруулах үүднээс хариуцан хамгаалах газар нутгийн усны эх үүсвэрийг БНХМ нөхөрлөлүүдэд хариуцуулах үүнтэй холбоотой сургалт, семинар зохион байгуулах	ИХС, БНХМ нөхөрлөлүүд	2020-2025	2.500.000	Завсрын үр дүн: Журам батлах, хэрэгжүүлэх; ХХГН-н тогтмол эргүүл хяналт Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Зэрлэг амьтдын хамгаалалтын бүсэд шинээр гаргасан худаг, усан сангийн тоо Нөлөөлөл: Зэрлэг амьтдын бэлчээрлэх бүсэд мал бэлчээрлэх нь буурна	ИХС
2.3.2	Талуудын оролцоотой семинар хэлэлцүүлгээр зэрлэг амьтанд зориулсан худалтнаас илүү сайн шийдлүүдийг олох	ХЗ, БНХМ нөхөрлөлүүд ИХС	2020 – 2025	5.000.000		ИХС
2.3.3	Биологийн олон янз байдлыг сэргээхэд усны эх үүсвэрийг сэргээж, ундрагыг хамгаалах хашаа барих	ХЗ ЗДТГ ОНААН	2020-2025	70.000.000		ХЗ ОНААН ЗДТГ
2.3.4	Улиас баянбүрд, байгалийн уст цэгүүдийг хамгаалахад малын нөлөөллийг бууруулах талаар сургалт семинар, дадлага хийж, менежментийн талаар зааварчилгаа өгөх (хашаа, тэмдэг гэх мэт)	ЗДТГ, ХЗ	2020-2025	5.000.000		ХЗ, ОНААН, ЗДТГ
2.3.5	Зэрлэг амьтдад зориулан гаргасан худгийн үр нөлөөнд үнэлгээ хийж цаашид хэрхэн ашиглах зааварчилгааг өгөх	ИХС ХЗ	2020-2025	5.000.000		ИХС-

Зорилт 2.4: Хамгааллын стратеги менежментийг сайжруулахын тулд туруулан амьтдын статус, аюул дарамтын талаарх судалгааг явуулах

2.4.1	Цоохор ирвэс түүний идэш бологч амьтдын (уулын туруутан) зан төрх, шилжилт хөдөлгөөн, популяцийн динамик, элбэгшил, тархалт болон идэш тэжээлийн талаар жил бүр судалгаа, мониторинг хийх	ИХС, БОАЖЯ, ОУИХС, ХЗ & БХ нар	2020 – 2025	50.000.000	Завсрын үр дүн: нийтлэлийн тоо; явуулсан сургалтын үйл ажиллагаа; хийсэн судалгааны тоо; Уст цэгийн тооллого, ашиглалтын түвшинг тодорхойлох, усны хомсдолын талаархи зөвлөмж, шинэ худаг, усан сан байгуулах тухай Үрт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Байгаль хамгаалагчдын эзлэх хувь/ нөхөрлөлийн байгаль хамгаалагчид/ мэргэжилтэнүүдэд явуулсан судалгаа, хяналт шинжилгээний талаархи сургалт Нөлөөлөл: Суур мэдээллийн санг баяжуулах (янгирын элбэгшил ба нягтшилын үзүүлэлт, нас бие гүйцсэн эм янгирын сүрэгт эзлэх хувь, нэг эм янгирт ногдох ишигний тоо, тархалт, аюул дарамтын зэрэг)	ИХС
2.4.2	Бэлчээрийн судалгаа хийж үр дүнг менежментийн төлөвлөгөөнд оруулах	ИХС, ХЗ, ЗДТГ Малчид	2020-2022	30.000.000	ИХС	
2.4.3	Усны эх үүсвэр болон баянбүрд, худгийн бүртгэлийн жагсаалтыг гаргаж, БНГ дахь ашиглалтыг үнэлэх	ИХС, ХЗ, Малчид	2020-2022	2.000.000	ХЗ	
2.4.4	БНГ-т цөлжилтийн эрчмийн талаар судалгаа хийх	ИХС, ХЗ ЗДТГ МУИС	2020-2022	150.000.000	ХЗ, ЗДТГ, ОНААН	

Хамгаалах Үнэт зүйл: Монгол буйлс (*Amygdalus Mongolica*)

Зорилго 4: 2025 он гэхэд БНГ дахь Монгол буйлсаар төлөөлүүлсэн ховор ургамлын төрөл зүйлийн судалгаа хийгдэж тогтвортой ашиглалт хамгааллын менежмент сайжирсан байна
Шалгуур үзүүлэлтүүд: тохиолдоц, төрөл зүйлийн тоо гэх мэт

Хамгаалах Үнэт зүйл: Археологи түүх соёлын дурсгалууд

Зорилго 5: 2025 он гэхэд БНГ дахь археологи түүх соёлын дурсгалын судалгаа хийгдэж хамгааллын менежмент сайжирсан байна.
Шалгуур үзүүлэлтүүд: дурсгалт газрын тоо, нөхцөл байдлын үнэлгээ

Стратеги 3: БНГ-н хамгаалах үнэт зүйлсүүд болох Монгол буйлс, Археологийн дурсгалт газрууд, бусад экологийн хүчин зүйлсүүдийн талаархи судалгааны ажлыг явуулж цаашдын хамгааллын хэрэгцээ шаардлагыг тодорхойлох

Үйл ажиллагаа	Оролцогч талууд	Хугацаа	Төсөв	Шалгуур үзүүлэлтүүд	Эх үүсвэр
Зорилт 3.1: Стратеги менежментийг сайжруулахын тулд Монгол буйлсын тархалт, ашиглалтын талаар судлаж мэдээлэл цуглуулах					

3.1.1	Ховор, эндемик ургамлын зүйлийн судалгааг хийж суурь өгөгдлийг бий болгох, цаашдын хамгааллын менежментийг бий болгохын тулд төрөл зүйлд учирч буй аюул дарамтыг тодорхойлох	ИХС, ХЗ	2020 -2023	18.920.000	Завсрын үр дүн: Судалгааны ажил хийгдсэн байна (тархалт байршил тодорхой болсон байна; зүйлийн тоо баталгаажсан, тогтвортой ашиглалтын арга зүй зөвлөмж гарсан байна) Эндемик, ховор зүйлүүдийн аюул дарамтыг тодорхойлж, зөвлөмж гаргасан байна Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Энэхүү мэдээллийг хүлээн авсан ХЗ ХМЗ-ийн гишүүдийн тоо; Мэдээллийг менежментэд тусгасан байдал Нөлөөлөл: Тостын менежментийн баг илүү их мэдлэгтэй болох	ХЗ, ОНААН
3.1.2	Ургамлын тархалтыг өргөжүүлэх, элбэгшилтийг нэмэгдүүлэхийн тулд усны эх үүсвэрийг нэмэгдүүлэх боломжийн талаар судалгаа хийх	ОНААН мэргэжилтний байгууллага, ИХС,ХЗ	2020-2022	15.000.000		ХЗ, ОНААН
3.1.3	Орон нутгийн мод тарих туршлагыг хянаж, үр ашгийг нь үнэлэх. Үүнд үндэслэн малчидыг дэмжих	ХЗ, ИХС	2020-2025	5.000.000		ХЗ, ЗДТГ
Зорилт 3.2: Стратеги менежментийг сайжруулахын тулд археологийн дурсгалуудын судалгаа хийх, статусын нөхцөл байдлыг тодорхойлон талуудад мэдээлэх						
3.2.1	БНГ-н хамгаалах үнэт зүйлсийн нэг болох археологи, палеонтологийн талаар илүү ихийг олж мэдэх, БНГ-ын үнэ цэнийг нэмэгдүүлэх зорилгоор судалгаа хийх	ХЗ, ИХС, УУК	2020 – 2025	30.000.000	Завсрын үр дүн: Хяналт, судалгаа дуусгавар болж үр дүн нийтлэгдэнэ Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Энэхүү мэдээллийг хүлээж авсан ХЗ, ХМЗ-ийн гишүүдийн тоо; Энэхүү мэдээллийг үйл ажиллагаандаа хэрэгжүүлсэн байдал Нөлөөлөл: БНГ-н ХЗ болон ХМЗ, иргэд илүү их мэдээлэлтэй болно	Хийгдсэн
3.2.2	Судалгааны тайланг ном болгон хэвлүүлэх, холбогдох оролцогч талуудтай хуваалцах	ӨЗ	2020	6.000.000		Хийгдэнэ ХЗ УБ их сургууль
3.2.3	Байгаль хамгаалагчид/ИБХ-дад тухайн түүх соёлын дурсгалт газруудыг хариуцуулан өгч хяналт тавиулах	ХЗ	2020-2025	10.000.000		ХЗ
5 үнэт зүйлс 5 зорилгод хамаарна						

Стратеги 4: БО-ны боловсролын хөтөлбөрөөр дамжуулан БНГ-н ХЗ орон нутгийн удирдлага, иргэдийн дунд ТХГН-н талаар мэдлэг, ойлголт, хариуцлагыг нэмэгдүүлэх

Үйл ажиллагаа	Оролцогч талууд	Хугацаа	Төсөв	Шалгуур үзүүлэлтүүд	Эх үүсвэр
Зорилт 4.1: Иргэдийн мэдлэг, боловсролыг байнга нэмэгдүүлэх боловсролын хөтөлбөр бий болгох					
4.1.1	Сургалт семинараар БНГ-н хамт олонд холбогдох хууль тогтоомж байгаль хамгааллын мэдлэг мэдээллийг нэмэгдүүлэх, стратеги боловсруулах	ХЗ, БОАЖЯ	2020-2025	10.000.000	ХЗ, БОАЖЯ
4.1.2	Байгаль орчин, ТХГН-н хууль тогтоомж, холбогдох бусад дүрэм журам зэргийг товхимол, хэвлэмэл хуудас болгон хэвлэх, нийтлэх, түгээх	ХЗ, ЗДТГ, ЭС ЖИ ЭС	2020 – 2025	15.000.000	ХЗ, ЗДТГ, ОНААН
4.1.3	Зуны улиралд Тост багийн ИХС-ын суурин судалгааны төвд сумын ЕБС-тай хамтран цоохор ирвэс эко камп хөтөлбөрийг сурагчдын дунд үргэлжлүүлэн хэрэгжүүлэх	Сургууль, ИХС БХ КЛУБ	2020 -2025	17.500.000	ИХС
4.1.4	БНХМ нөхөрлөлүүд, орон нутгийн аж ахуй нэгж, байгууллагуудтай хамтран Олон улсын ирвэс хамгаалах тэмдэглэлт өдрийг(10–р сарын 26) зохион байгуулах	ХЗ, БНХМ нөхөрлөлүүд, ИХС	2020-2025	8.000.000 (1 жилд 1600,000 төг)	ИХС
4.1.5	БО-ны боловсрол мэдлэгийг дээшлүүлэх үүднээс байгаль орчны бусад тэмдэглэлт өдрүүдийг зохион байгуулах	ХЗ,	2020 – 2025	25.000.000	ХЗ
4.1.6	БНГ-н тухай танилцуулга богино хэмжээний баримтат кино хийх	ХЗ ОНААН Нөхөрлөлүүд ЗДТГ	2020-2025	20.000.000	ХЗ, ОНААН
4.1.7	Байгаль орчны талаар хууль тогтоомж, дүрэм журам, олон улсын гэрээ, конвенцийн талаархи мэдээллийн баазыг бүрдүүлэх, хэрэгжүүлэх чадавхи, мэдлэгийг дээшлүүлэх, шийдвэр гаргагчдад түгээх	ХЗ	2020-2024	00,00	ХЗ

Зорилт 4.2: Гол шийдвэр гаргагчдын дунд ТХГН-н үзэл баримтлал, зарчмын дэмжлэг үзүүлэх						
4.2.1	Менежмент төлөвлөгөөний гүйцэтгэл талуудыг оролцоог чиглүүлэх, ХМЗ-ийг дэмжих тэдний чадавхийг сайжруулахын тулд ХМЗ болон ХЗ-тай жилд 2 удаа уулзалт семинар зохион байгуулах	ХЗ, ХМЗ, ИХС	2020-2025	37.500.000 (Жилд 7.500.000)	ИХС	
4.2.2	БНГ-н үйл ажиллагааг сурталчилах зорилгоор “ТТБ БНГ-н нээлттэй өдөрлөг” арга хэмжээ зохион байгуулах (арга хэмжээний огноо жагсаалт)	ХЗ, ОНААН	2020-2025	15.000.000	ХЗ	
Зорилт 4.3: Зөрлөг амьтан, тэдгээрийн амьдрах орчныг хамгаалах ажилд иргэдийн оролцоог нэмэгдүүлэх, дэмжих						
4.3.1	Сум, багийн хурлаар дамжуулан БНГ-г амьдардаг малчдын байгаль хамгаалал, хууль эрх зүйн мэдлэгийг дээшлүүлэх	ХЗ, ЗДТГ Эко цагдаа	2020-2025	3.000.000	ХЗ, ЗДТГ	
4.3.2	Хилийн цэрэг, орон нутгийн цагдаагийн байгууллагатай хамтран ажиллаж байгаль хамгааллын талаар тэдний мэдлэгийг дээшлүүлэх	ХЗ, ХЦ 0166 анги	2021-2025	10.000.000	ХЗ	

5 үнэт зүйлс 5 зорилгод хамаарна

Стратеги 5: ТХГН-н дахь хуулийн хэрэгжилтийг сахиулах, хяналт тавин удирдан ажиллахад ХЗ-ны багийг чадавхижуулах

Үйл ажиллагаа	Оролцогч талууд	Хугацаа	Төсөв	Шалгуур үзүүлэлтүүд	Эх үүсвэр

Зорилт 5.1: ХЗ-ны багийг мэргэжлийн түвшинд чадавхижуулах									
5.1.1	ХЗ-ны орон тоо бүтцийг (ХЗ байр) тодорхойлж, холбогдох эрх бүхий байгууллагаас зөвшөөрөл авах	ЗДТГ	2020	00.0					ЗДТГ
5.1.2	БНГ-н ХЗ-ны байр бэлдэх, оффисийн тоног төхөөрөмж, тээврийн эрэгсэл, GPS гэх мэт хээрийн тоног төхөөрөмжөөр хангах	ЗДТГ/ИХС	2020	25.000.000					ИХС
5.1.3	ХЗ-ны баг/ХМЗ-г Тосон Хулстай, Хустай зэрэг бусад УТХГН-уудад туршлага солилцуулах аялал зохион байгуулах	ХЗ, Аймгийн ЗДТГ, Агентаг, ИХС	2020 – 2025	5.000.000					ИХС
5.1.4	Оролцогч талуудын дүн шинжилгээнд үндэслэн бусад байгууллагуудтай (ОУ, бизнес, ШУ, нийгэм, ТББ гэх мэт) хамтран санамж бичиг гаргаж, харилцан гарын үсэг зурах	ХЗ	2020-2025	1.500.000					ХЗ
5.1.5	Байгаль хамгаалагч, ИБХ, мэргэжилтнүүдэд эргүүл, хяналт хийхэд шаардлагатай мотоцикл болон бусад (дуран, GPS гэх мэт) тоног төхөөрөмжөөр хангах, гардуулах	ХЗ, ЗДТГ, ИХС Нөхөрлөлүүд	2020-2025	100.000.000(25,6 сая ИХС)					ИХС, ОНААН
5.1.6	БНГ-н менежментийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх тогтвортой санхүүжилтын механизмыг боловсруулах	Аймаг сумын ТГ ХЗ ИХС	2020-2025	10.000.000					ХЗ, ЗДТГ
5.1.7	ХЗ-н үйл ажиллагааны зардлыг Аймаг сумын ИТХ хэлэлцүүлж батлуулах	ХЗ/ХМЗ	2020-2025	500.000.000					ХЗ, ЗДТГ
5.1.8	ТХГН-н журмыг боловсруулж орон нутгийн ИТХ батлах	ХЗ	2020-2025	00.0					ХЗ
5.1.9	БНГ-н вэб болон бусад нийгмийн мэдээллийн сувгууд үүсгэх	ХЗ	2020-2022	2.500.000					ХЗ
5.1.10	ХЗ-ны байранд нийтэд хүргэх эдээллийн хэсгийг бий болгож шаардлагатай тоног төхөөрөмжөөр хангах	ХЗ, (ИХС мэдээлэл)	2020-2022	20.000.000					ХЗ, ОНААН

Зорилт 5.2: БНГ-т ТХГН-н дүрэм, журмыг хэрэгжүүлэх орон нутагт бодлого боловсруулах						
5.2.1	Нутгийн иргэдийн оролцоотойгоор БНГ-н дотоод бүсүүдийг тодорхойлж, холбогдох дэглэмийг боловсруулж батлуулах	ХЗ, ИХС	2019- 2020	00.0		ИХС
5.2.2	Тодорхойлсон дотоод бүсэд БНГ-н тэмдэглэгээг бэлтгэж, суулгах	ХЗ, ИХС УУК	2020-2025	12.900.000		ХЗ, ИХС
5.2.3	ГГСБЦГ-тай хамтран БОАЖЯ-с зөвшөөрсөн ТТБНГ-н орчны бүсийг тодорхойлох	ХЗ, ГГС БЦГ, ЭЛ ЖИ	2020-2021	00.0		ХЗ
5.2.4	Орчны бүсийн зөвлөл байгуулж, чиг үүргийг хөгжүүлэх	ХЗ/ХМЗ	2020-2025	10.000.000		ХЗ
5.2.5	БНГ-н орчны бүсэд суурь судалгаа хийх	ХЗ, ИХС	2020-2025	2.000.000		
5.2.6	Талуудын оролцоотойгоор орчны бүсийн менежментийн төлөвлөгөө гаргах	ХЗ/ ХМЗ ОБЗ	2020- 2025	5.000.000		ХЗ, ОБЗ

Завсрын үр дүн: БОАЖЯ-с баталсан дотоод бүсчлэлийг тодорхойлж, БНГ-н хамгаалалтын горимыг баталж, хил хязгаарын тэмдэглэгээг байрлуулсан байна
Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: БНГ-н хамгаалалтын горим дагаж мөрдөх, зөвлөл, үйл ажиллагаа жигдэрсэн байна
Нөлөөлөл: БНГ-н үйл ажиллагааны гүйцэтгэл сайжирна

Зорилт 5.3: Байгаль хамгаалагч/ИБХ, мэргэжилтнүүдийн мониторинг судалгааг хэрэгжүүлэх, чадавхийг нэмэгдүүлэх							
5.3.1	Сумын цагдаагийн байгууллага, хилийн цэргийн ангитай хамтарсан эргүүл, хяналт, шалгалтыг хийж орон нутаг дахь хууль сахиулах хамтын ажиллагааг бий болгох	ХЗ, ЗДТГ, Цагдаа, ХЦ 0166	2020-2025	10.000.000			ХЗ
5.3.2	БНГ-н БХ/ИБХ нарын чадавхийг дэмжих сургалт зохион байгуулах, хуулийн хэрэгжилтийг хангах зорилгоор эргүүл хяналт хийх. Тэднийг БНГ-т явуулж буй судалгаа, байгаль хамгаалах хөтөлбөрүүдэд хамруулах, давтан сургалтуудыг зохион байгуулах	ХЗ/ИХС	2020-2025	11.340.000 - ИБХ БХ -268,000 – ХЗ			ИХС ХЗ
5.3.3	БНГ-н мэргэжилтэн, БХ/ИБХ нарт зэрлэг амьтдын ажиглалт хийх, мэдээлэл цуглуулах, дүн шинжилгээ хийх арга зүйн сургалт хийж, тоног төхөөрөмж ашиглах боломжоор хангах	ИХС,ХЗ, БОАЖЯ	2020- 2025	5.000.000			ИХС
5.3.4	Мэргэжилтэн БХ/ИБХ нарт зориулан SMART программыг ашиглах, мэдээлэл цуглуулах талаар сургалт хийх	ИХС, ХЗ	2020- 2025	8.000.000			ИХС
5.3.5	БНГ-т судалгаа хийж буй оюутнуудыг дэмжих, зөвлөгөө өгөх	ИХС, МУИС, ХЗ	2020 - 2025	15.000.000			ИХС, ХЗ
5.3.6	Зэрлэг амьтдын мониторингийн төлөвлөгөө гаргаж, ХМЗ батлан жил бүр хэрэгжүүлэх семинарыг зохион байгуулна	ХЗ, ИХС, ХМЗ	2020 -2025	5.000.000			ИХС, ХЗ
5.3.7	Зэрлэг амьтдад зориулсан биотехникийн арга хэмжээнд үнэлэлт хийх, шаардлагатай үед ашиглах хяналтын цэгүүдийг тодорхойлж, хэрэгжүүлэх	ХЗ, БХ нар Нөхөрлөл	2020 - 2025	25.000.000			ХЗ, ОНААН
5.3.8	Уур амьсгалын өөрчлөлт/цөлжилт нь зэрлэг амьтдын амьдрах орчинд хэрхэн нөлөөлж буйг ажиглах/мониторинг хийх	ИХС, ХЗ	2020-2025	5.000.000			ИХС

МОНИТОРИНГИЙН ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

3

@ SLCF/SLT

Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-н алсын хараа: Тост, Тосонбумбын нурууны экосистемийг нутгийн иргэдийн оролцоотой унаган төрхөөр нь хадгалж, ирээдүй хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх

Хүснэгт 6. Мониторинг төлөвлөгөө

Юу? (Шалгуур үзүүлэлтүүд)	Хэрхэн? (Аргагүй)	Хэзээ?	Хэн?	Хаана?	Тэмдэглэл
Зорилго 1: 2025 он гэхэд цоохор ирвэсийн популяци, Тост, Тосонбумбын одоогийн амьдрах орчны хувьд тогтвортой хэвээр байна					
Бие гүйцсэн ирвэсийн тоо	Автомат байршуулах камер	Жил бүр	ИХС	БНГ болон түүний ойролцоох уулс	
Бие гүйцсэн эм бодгалийн нийт популяцад эзлэх хувь	Автомат байршуулах камер	Жил бүр	ИХС	БНГ болон түүний ойролцоох уулс	
Цоохор ирвэсийн идэш тэжээлийн хүрэлцээ	Уулын туруутны судалгаа/ Хос ажиглагч	Жилд 2 удаа	ИХС	БНГ болон түүний ойролцоох уулс	
Тархалт, тохиолдоц	Автомат байршуулах, GPS хүзүүвч, тэмдэглэгээ	Жил бүр	ИХС	БНГ болон түүний ойролцоох уулс	
Зорилго 2: 2025 он гэхэд БНГ-н янгирын популяцийн амьдрах орчин 90% ба түүнээс дээш хувиар сайжирсан байна (сайжирах= мэнд үлдэх чадварын үнэлгээний дагуу нөхцөл байдал сайн эсвэл түүнээс дээш)					
Янгирын элбэгшил болон нягтшилийн үзүүлэлт	Уулын туруутны судалгаа/ Хос ажиглагч	Жилд 2 удаа	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ	
Бие гүйцсэн эм янгирын сүрэгт эзлэх хувь	Уулын туруутны судалгаа/ Хос ажиглагч	Жилд 2 удаа	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ	
Нэг эм янгирт ноогдох ишигний тоо	Уулын туруутны судалгаа/ Хос ажиглагч	Жилд 2 удаа	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ	
Тархалт тохиолдоц	Уулын туруутны судалгаа/ Хос ажиглагч	Жилд 2 удаа	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ	
Зорилго 3: 2025 он гэхэд БНГ-н аргалийн популяцийн амьдрах орчин 80% ба түүнээс дээш хувиар сайжирал (сайжирах= мэнд үлдэх чадварын үнэлгээний дагуу нөхцөл байдал сайн эсвэл түүнээс дээш)					
Аргалийн элбэгшил болон нягтшилийн үзүүлэлт	Уулын туруутны судалгаа/ Хос ажиглагч	Жилд 2 удаа	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ	
Бие гүйцсэн эм аргалийн сүрэгт эзлэх хувь	Уулын туруутны судалгаа/ Хос ажиглагч	Жилд 2 удаа	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ	

Нэг эм аргалд ноогдох хурганы тоо	Уулын туруутны судалгаа/ Хос ажиглагч	Жилд 2 удаа	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Тархалт тохиолдоц	Уулын туруутны судалгаа/ Хос ажиглагч	Жилд 2 удаа	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Зорилго 4: 2025 он гэхэд БНГ дахь монгол буйлсаар (<i>Amygdalus Mongolica</i>) төлөөлүүлсэн ховор ургамлын төрөл зүйлийн судалгаа хийгдэж тогтвортой ашиглалт хамгааллын менежмент сайжирсан байна				
Тархалт	УНЯИ	Жил бүр	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Зүйлийн тоо	УНЯИ	Жил бүр	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Суулгацын хэмжээ	УНЯИ	Жил бүр	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Зорилго 5: 2025 он гэхэд БНГ дахь археологи түүх соёлын дурсгалын судалгаа хийгдэж хамгааллын менежмент сайжирсан байна. (шалгуур үзүүлэлтүүд: дурсгалт газрын тоо, нөхцөл байдлын үнэлгээ)				
Бүртгэсэн олдворын тоо	Археологийн судалгаа	2021, 2025	УБ ИС/ ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Олдворыг нөхцөл байдлын үнэлгээ	Археологийн судалгаа	2021, 2025	УБ ИС/ ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Стратеги 1: Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн хамгаалах хөтөлбөрүүдийг өргөжүүлж, цоохор ирвэсийн статусын талаархи судалгааг хийж мэдлэг, мэдээллийг нэмэгдүүлэх				
Зорилт 1.1: Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн байгаль хамгаалах хөтөлбөрүүдийг өргөжүүлж, цоохор ирвэс мал барьсны төлөө өширхөн хороох /хавх тавих тохиолдлыг багасгах				
Завсрын үр дүн: БНХМ нөхөрлөлдөд түшиглэсэн хөтөлбөрүүдэд оролцох иргэдийн оролцоог нэмэгдүүлсэн байна, араатан амьтдаас үүдэлтэй малын хорогдол буурсан байна	Жил бүр мэдээлэл цуглуулах, хорогдлыг малчдаас судалгаа авах	Жил бүр	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Одоо хэрэгжиж буй хөтөлбөрүүдийн хамрах хүрээ нэмэгдсэн байна (нийт багийн өрхийн хамрагдсан % иргэдийн тоо), хандлагын өөрчлөлт	Жил бүр мэдээлэл цуглуулах/ малчидтай уулзалт хийх/жил бүр/2 жилд нэг удаа семинар хийх	2 жилд 1 удаа	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Нөлөөлөл: Ирвэс өширхөн хороох явдал зогссон байна, ирвэс хамгаалах талаар малчид өөрсдийн шийдвэрээ гаргадаг болсон байна	Үнэлгээ/уулзалт/дүн шинжилгээ	2025	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Зорилт 1.2: Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-н нутаг дэвсгэрийг БНХМ –н 7-н нөхөрлөлийн хариуцан хамгаалах газар нутагт 100% хамруулж нөхөрлөлийн оролцоог хангах				

<p>Завсрын үр дүн: ХХГН-гийн байгаль хамгаалах гэрээний тоо, ХХГН-ын хэмжээ, дундын сангийн үйл ажиллагааны гүйцэтгэл, байгаль хамгаалагчдын хяналт шалгалтын давтамж, хамрах хүрээ, семинарын тоо, байгаль хамгаалах үйл ажиллагааны төлөвлөгөө, уур амьсгалын өөрчлөлтөнд зохицсон бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөө боловсруулсан байна. Уур амьсгалын өөрчлөлтөнд зохицсон өрхийн амьжиргааг дээшлүүлэх төлөвлөгөө, ХХГН-ын гэрчилгээ ба талуудтай баталсан гэрээ</p>	<p>Байгаль хамгаалагчийн эргүүл, хяналт, шалгалт, үйл ажиллагааны жил бүр мэдээллийг жил бүр цуглуулах</p>	<p>Жил бүр</p>	<p>ХЗ</p>	<p>ТТБН БНГ</p>	
<p>Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Нутгийн иргэд (мэдлэг/ур чадвар) чадавхижсан байна, эдийн засгийн уян хатан байдлын үзүүлэлт (цаг агаарын нөхцөл байдлаас хамааралтай мал сүргийн доройтол, хөрөнгө орлого дахь өөрчлөлт)</p>	<p>Нийгэм эдийн засгийн судалгаанд оролцсон малчдын ярилцлага</p>	<p>2 жилд 1 удаа</p>	<p>ХЗ</p>	<p>ТТБН БНГ</p>	
<p>Нөлөөлөл: Хууль бус үйл ажиллагаа (уул уурхай, зэрлэг амьтан агнах гэх мэт) буурсан, зэрлэг амьтдын амьдрах орчны чанар сайжирсан, орон нутгийн иргэд чадавхижсан байна</p>	<p>Үнэлгээ/уулзалт/дүн шинжилгээ</p>	<p>2025</p>	<p>ИХС/ХЗ</p>	<p>ТТБН БНГ</p>	
<p>Зорилт 1.3: Хамгааллын стратеги менежментийг байнга сайжруулахын тулд цоохор ирвэсийн статус, аюул дарамтын талаар судлаж мэдлэг мэдээллийг нэмэгдүүлэх</p>					
<p>Завсрын үр дүн: Судалгааны өгүүлэл, тайлан, сургалт, судалгааны тоо, мониторинг протокол боловсруулсан байдал</p>	<p>Камер байршуулах, хос ажиглагч гэх мэт, семинар</p>	<p>Жил бүр</p>	<p>ИХС/ХЗ</p>	<p>ТТБН БНГ</p>	
<p>Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Судалгаа, мониторингийн сургалтанд хамрагдсан байгаль хамгаалагч/идэвхитэн байгаль хамгаалагч/мэргэжилтэнгийн эзлэх хувь</p>	<p>Жилийн тайлан гаргах</p>	<p>2 жилд 1 удаа</p>	<p>ИХС/ХЗ</p>	<p>ТТБН БНГ</p>	
<p>Нөлөөлөл: Суурь мэдлэгийг нэмэгдүүлэх(бие гүйцсэн ирвэсийн тоо, эм ирвэсийн эзлэх хувь, эзэмшил нутаг, аюул дарамтын зэрэг)</p>	<p>Нийтлэлүүдийн тойм</p>	<p>2025 онд</p>	<p>ИХС/ХЗ</p>	<p>ТТБН БНГ</p>	
<p>Стратеги 2: Уур амьсгалд дасан зохицох бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөө боловсруулж, хэрэгжүүлэх</p>					
<p>Зорилт 2.1: Туруутан амьтдын бэлчээрийн талбайн хэмжээг нэмэгдүүлэх замаар популяцийг хамгаалах</p>					
<p>Завсрын үр дүн: Бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөө боловсруулж хэрэгжүүлэх; туруутан амьтдын бэлчээрлэх талбайг хамгаалалттай бүс болгох</p>	<p>БНГ-н жилийн тайланг хянах, малчдын дунд судалгаа хийх</p>	<p>Жил бүр</p>	<p>ХЗ</p>	<p>ТТБН БНГ</p>	
<p>Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Туруутан амьтдын бэлчээрлэх талбайг хамгаалалтын бүс болгож өргөжүүлэх; хамгаалалтын бүсэд мал бэлчээрлүүлэхгүй байх</p>	<p>Уулын туруутны судалгаа/Хос ажиглагч</p>	<p>Жил бүр</p>	<p>ХЗ</p>	<p>ТТБН БНГ</p>	
<p>Нөлөөлөл: Зэрлэг амьтдын ашиглалтын талбай болон тоо толгой нэмэгдэх</p>	<p>Нийтлэлүүдийн тойм, туруутны судалгаа/ хос ажиглагч</p>	<p>2025 онд</p>	<p>ИХС/ХЗ</p>	<p>ТТБН БНГ</p>	
<p>Зорилт 2.2: Амьжиргааны нэмэлт орлого бий болгох замаар БНГ-н хязгаарлалтын бүсэд малын бэлчээрлэлтийг 20%-р бууруулах</p>					

Завсрын үр дүн: Орлогын өөр эх үүсвэртэй болох; хамрагдсан БНХМ нөхөрлөлийн тоо; БНГ-т газар эзэмших журмыг баталж мөрдүүлэх (малын шилжилт хөдөлгөөнийг бууруулах зорилгоор)	Нийгэм эдийн засгийн судалгаа, жилийн тайлан	Жил бүр болон 2 жилд нэг удаа семинар хийх	ХЗ	ТТБН БНГ
Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Хөтөлбөрт хамрагдсан БНХМ нөхөрлөлийн хувь; байгаль хамгаалахтай холбоотой өөр орлого олох хэмжээ, хувь; хамгаалсан газар	Нийгэм эдийн засгийн судалгаа	2 жилд тутамд семинар хийх	ХЗ	ТТБН БНГ
Нөлөөлөл: БНГ дахь малын тоо толгой	Нийгэм эдийн засгийн судалгаа	2025 онд	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Зорилт 2.3 БНГ-г хэт их мал бэлчээрлэхээс хамгаалах үүднээс усны нөөцийн түвшинг хэвээр хадгалах, сайжруулах				
Завсрын үр дүн: Журам батлах, хэрэгжүүлэх; ХХГН-н тогтмол эргүүл хяналт	ИБХ нарын эргүүл, хяналт, шалгалт	Жил бүр	ХЗ	ТТБН БНГ
Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Зэрлэг амьтдын хамгаалалтын бүсэд шинээр гаргасан худаг, усан сангийн тоо	ИБХ нарын эргүүл, хяналт, шалгалт	Жил бүр	ХЗ	ТТБН БНГ
Нөлөөлөл: Зэрлэг амьтдын бэлчээрлэх бүсэд мал бэлчээрлэх нь буурна	Нийтлэл болон нийгэм эдийн засгийн судалгааны өгөгдлийг боловсруулах	2025	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Зорилт 2.4: Хамгааллын стратеги менежментийг сайжруулахын тулд туруутан амьтдын статус, аюул дарамтын талаархи судалгааг явуулах				
Завсрын үр дүн: нийтлэлийн тоо; явуулсан сургалтын үйл ажиллагаа; хийсэн судалгааны тоо; Уст цэгийн тооллого, ашиглалтын түвшинг тодорхойлох, усны хомсдолын талаархи зөвлөмж, шинэ худаг, усан сан байгуулах тухай	Хээрийн судалгаа, үйл ажиллагааны тайлан	Жил бүр	ХЗ	ТТБН БНГ
Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Байгаль хамгаалагчдын эзлэх хувь/нөхөрлөлийн байгаль хамгаалагчид/мэргэжилтэнүүдэд явуулсан судалгаа, хяналт шинжилгээний талаархи сургалт	Үйл ажиллагааны тайлан харах	Жил бүр	ХЗ	ТТБН БНГ
Нөлөөлөл: Суур мэдээллийн санг баяжуулах (янгирын элбэгшил ба нягтшилын үзүүлэлт, нас бие гүйцсэн эм янгирын сүрэгт эзлэх хувь, нэг эм янгирт ногдох ишигний тоо, тархалт, аюул дарамтын зэрэг)	Уулын туруутны судалгаа/Хос ажиглагч	2025 онд	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Стратеги 3: БНГ-н хамгаалах үнэт зүйлсүүд болох Монгол буйлс, Археологийн дурсгалт газрууд, бусад экологийн хүчин зүйлсүүдийн талаархи судалгааны ажлыг явуулж цаашдын хамгааллын хэрэгцээ шаардлагыг тодорхойлох				
Зорилт 3.1: Стратеги менежментийг сайжруулахын тулд Монгол буйлсын тархалт, ашиглалтын талаар судлаж мэдээлэл цуглуулах				
Завсрын үр дүн: Судалгааны ажил хийгдсэн байна (тархалт байршил тодорхой болсон байна; зүйлийн тоо баталгаажсан, тогтвортой ашиглалтын арга зүй зөвлөмж гарсан байна) Эндемик, ховор зүйлүүдийн аюул дарамтыг тодорхойлж, зөвлөмж гаргасан байна	Ургамлын судалгаа	2 жилд 1 удаа	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ

Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Энэхүү мэдээллийг хүлээн авсан ХЗ, ХМЗ-ийн гишүүдийн тоо; Мэдээллийг менежментэд тусгасан байдал	ХМЗ-н хурлын жилийн тайлантай танилцах	2 жилд 1 удаа	ХЗ	ТТБН БНГ
Нөлөөлөл: Тостын менежментийн баг илүү их мэдлэгтэй болох	ХМЗ-н уулзалт/ гүйцэтгэлийн тойм	2025 онд	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Зорилт 3.2: Стратеги менежментийг сайжруулахын тулд археологийн дурсгалуудын судалгаа хийх, статусын нөхцөл байдлыг тодорхойлон талуудад мэдээлэх				
Завсрын үр дүн: Хяналт, судалгаа дуусгавар болж үр дүн нийтлэгдэнэ	БХ-н эргүүл, судалгаа, хэвлэсэн нийтлэл	Жил бүр	ХЗ	ТТБН БНГ
Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Энэхүү мэдээллийг хүлээж авсан ХЗ, ХМЗ-ийн гишүүдийн тоо; Энэхүү мэдээллийг үйл ажиллагаандаа хэрэгжүүлсэн байдал	ХМЗ-н хурлын жилийн тайлан танилцуулах	2 жилд 1 удаа	ХЗ	ТТБН БНГ
Нөлөөлөл: БНГ-н ХЗ болон ХМЗ, иргэд илүү их мэдээлэлтэй болно	ХМЗ-н уулзалт	2025 онд	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Стратеги 4: БО-ны боловсролын хөтөлбөрөөр дамжуулан БНГ-н ХЗ орон нутгийн удирдлага, иргэдийн дунд ТХГН-н талаар мэдлэг, ойлголт, хариуцлагыг нэмэгдүүлэх				
Зорилт 4.1: Иргэдийн мэдлэг, боловсролыг байнга нэмэгдүүлэх боловсролын хөтөлбөр бий болгох				
Завсрын үр дүн: Уулзалт/семинар/арга хэмжээ/ Оролцогчид/залуучууд/багш нар, бий болгосон/гүгээсэн мэдээллийн хэмжээ	Жилийн тайлан, боловсролын талаар нийтлэлүүд	Жил бүр	ХЗ	ТТБН БНГ
Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: БНГ болон экосистемийн талаархи хүмүүсийн мэдлэг нэмэгдсэн байна	Уулзалт, судалгаа	2 жилд 1 удаа	ХЗ	ТТБН БНГ
Нөлөөлөл: Хууль бус үйл ажиллагаа гарахгүй болсон байна, БНГ-н үйл ажиллагааг олон нийт мэддэг болсон байна	Тайлан танилцуулах	2025 он	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Зорилт 4.2: Гол шийдвэр гаргагчдын дунд ТХГН-н үзэл баримтлал, зарчмын дэмжлэг үзүүлэх				
Завсрын үр дүн: Семинарын тоо, ХМЗ-н гүйцэтгэл сайжирсан байна, ажлын тайлан	Жилийн тайлан танилцуулах	Жил бүр	ХЗ	ТТБН БНГ
Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Явуулсан үйл ажиллагаанд оролцсон шийдвэр гаргагчдын тоо, ХМЗ-ийн оролцоо нөлөө сайжирсан байна	Уулзалт, жилийн тайлан танилцуулах	2 жилд 1 удаа	ХЗ	ТТБН БНГ
Нөлөөлөл: Үндсэн оролцогч талуудын БНГ-дахь хамтын менежмент сайжирсан байна, оролцоо гүйцэтгэл, хариуцлага нэмэгдсэн байна	Оролцооны үнэлгээ	2025 онд	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Зорилт 4.3: Зэрлэг амьтан, тэдгээрийн амьдрах орчныг хамгаалах ажилд иргэдийн оролцоог нэмэгдүүлэх				
Завсрын үр дүн: Хамрагдсан нөхөрлөлийн гишүүдийн тоо (оролцсон залуучуудын тоо) зохион байгуулсан арга хэмжээний тоо	Жилийн тайланг танилцуулах	Жил бүр	ХЗ	ТТБН БНГ

Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Сурталчилгааны үйл ажиллагаагаар дамжуулан мэдээлэл хүргэсэн нөхөрлөлийн гишүүдийн тоо; мэдээлэл хүрсэн иргэдийн эзлэх хувь	Жилийн тайлан, уулзалт	2 жилд 1 удаа	ХЗ	ТТБН БНГ
Нөлөөлөл: Нөхөрлөлийн гишүүдийн дэмжлэгийг нэмэгдүүлэх, итгэлцэлийг бий болгох	Оролцооны үнэлгээ	2025 онд	ХЗ/ИХС	ТТБН БНГ
Стратеги 5: ТХГН-н дахь хуулийн хэрэгжилтийг сахиулах, хяналт тавин удирдан ажиллахад ХЗ-ны багийг чадавхжуулах				
Зорилт 5.1: БНГ-н багийг мэргэжлийн түвшинд бэлтгэх				
Завсрын үр дүн: Аймгийн ИТХ-р батлах, ХЗ бүтэц, байр шийдэгдсэн, үйл ажиллагаа явуулж буй ажилтнуудын тоо, аялал, уулзалтын тоо, үр чадвар нэмэгдэх, оролцогч талуудын баталсан санааж бичиг, тоног төхөөрөмжийн тоо, батлагдсан дүрэм журам, чиг үүрэг	Жилийн тайлан танилцуулах	Жил бүр	ХЗ	ТТБН БНГ
Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Менежмент болон ХЗ багийн чадавхи, гүйцэтгэл сайжирна	Уулзалт, багийн гүйцэтгэлтэй танилцах	Жил бүр	ХЗ	ТТБН БНГ
Нөлөөлөл: Харилцаа холбоо, хамтын ажиллагаа, хууль бус үйл ажиллагаа гарахгүй, оролцогч талуудын дэмжлэг нэмэгдсэн байна	Оролцооны үнэлгээ	2025 онд	ИХЗ/ХЗ	ТТБН БНГ
Зорилт 5.2: БНГ-т ТХГН-н дүрэм, журмыг хэрэгжүүлэх орон нутагт бодлого боловсруулах				
Завсрын үр дүн: БОАЖЯ-с баталсан дотоод бүсчлэлийг тодорхойлж, БНГ-н хамгаалалтын горимыг баталж, хил хязгаарын тэмдэглэгээг байрлуулсан байна	Жилийн тайлан танилцуулах	Жил бүр	ХЗ	ТТБН БНГ
Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: БНГ-н хамгаалалтын горим дагаж мөрдөх, зөвлөл, үйл ажиллагаа жигдэрсэн байна	2 жилд 1 удаа семинар, хэлэлцүүлэг хийх	2 жилд нэг удаа	ХЗ	ТТБН БНГ
Нөлөөлөл: БНГ-н үйл ажиллагааны гүйцэтгэл сайжирна	Оролцооны үнэлгээ	2025 онд	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ
Зорилт 5.3: Байгаль хамгаалагч/ИБХ, мэргэжилтнүүдийн мониторинг судалгааг хэрэгжүүлэх, чадавхийг нэмэгдүүлэх				
Завсрын үр дүн: Сургалт, семинар хийсэн, сар бүр тогтмол хийж буй SMART эргүүл, хяналт, шалгалтын мэдээлэл, шийдвэрлэсэн хууль бус үйл ажиллагааны тоо	Жилийн тайлан танилцуулах	Жил бүр	ХЗ	ТТБН БНГ
Урт хугацаанд хүлээгдэж буй үр дүн: Хэрэгжилтийг чангатгаж, хамтын ажиллагаа, итгэлцэл бий болно	2 жилд 1 удаа семинар, хэлэлцүүлэг хийх	2 жилд 1 удаа	ХЗ	ТТБН БНГ
Нөлөөлөл: БНГ-т хууль бус үйл ажиллагааны гарахгүй, мэргэжилтэн, БХ нар хяналт шалгалт хийх мэдэлтэй болох	Оролцооны үнэлгээ	2025 онд	ИХС/ХЗ	ТТБН БНГ

4. ЭРСДЛИЙН ҮНЭЛГЭЭ

Менежментийн төлөвлөгөөг амжилттай хэрэгжүүлэхэд дараах эрсдлүүд учирч болзошгүй юм. Тиймээс эрсдлийг бууруулах арга хэмжээг жил бүрийн гүйцэтгэлийн төлөвлөгөөнд анхаарч тусган хэрэгжүүлж байна. Үүнд:

- Уялдаагүй шийдвэр, бодлогын

зөрүүтэй байдал

- Хязгаарлагдмал санхүү
- Боловсон хүчний чадамжгүй байдал
- Байгалийн гамшиг, аюулт үзэгдлүүд
- Хамтын оролцоог хангаж чадаагүй байх

5. ХҮНИЙ НӨӨЦИЙН ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

5.1 Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын хамгаалалтын захиргааны бүтэц зохион байгуулалт

2019 оны 11 сард Өмнөговь аймгийн ИТХ-с Гурвантэс суманд БНГ-ын хамгаалалтын захиргааг байгуулах болон түүний санхүүжилтийн тухай 180 дугаар тогтоол гаргажээ. Аймгийн захиргааны 2019 оны төсөвт тусгаснаар, хамгаалалтын захиргааны орон тоог дарга, мэргэжилтэн-2, байгаль хамгаалагч-3, жолооч, нягтлан/захиргааны ажилтан гэсэн 8 ажилтантай байхаар баталсан байна. Тэдгээрийн ажлын байрны тодорхойлолтыг Төрийн албаны зөвлөлийн 2004 оны 34 дүгээр тогтоолын нэгдүгээр хавсралтаар баталсан албан тушаалын тодорхойлолтын маягтын дагуу боловсруулжээ. Шинэ баг хамт олны хувьд цаашид улам чадавхижих шаардлагатай байгаа билээ.

Мөн ИХС/ОУИХС-ийн дэмжлэгтэйгээр нөхөрлөлүүдээс томилогдсон 7 идэвхитэн байгаль хамгаалагч ажиллаж байна. Тэд автомат камерийн судалгаа, ан амьтдын судалгаа хийхэд оролцож мэдээлэл цуглуулах, техник хэрэгсэл дээр ажиллах талаар суралцсан. Эдгээр байгаль хамгаалагчид БНГ байгуулагдсан үеэс эхлээд тус газарт эргүүл, хяналт шалгалтын ажлуудыг хийж байна.

Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын

менежментийн бүтцийн нэг чухал хэсэг нь **Хамтын менежментийн зөвлөл (ХМЗ)** юм. Тус зөвлөл нь оролцогч талуудын төлөөллүүдээс бүрддэг бөгөөд БНГ-ын асуудлаар төлөвлөгөө, шийдвэр гаргах, менежментийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтэнд талуудын оролцоог хөхүүлэн дэмжих үүрэгтэй.

5.2 Төсөв санхүү, нөөц

Өмнөговь аймгийн захиргаа нь БНГ-ын санхүүжилтийг хариуцах бөгөөд үйл ажиллагааны зардалд 2019 онд жилийн 80.5 сая төгрөгийг баталсан. Бусад урт болон богино хугацааны санхүүжилтийг ТББ болон хөтөлбөрүүдийн хүрээнд бүрдүүлэх боломжтой. ИХС ТББ нь тус БНГ-ын судалгаа мониторингийг хариуцах үүрэгтэй ба энэ үүргийн хүрээнд цоохор ирвэсний урт хугацааны судалгааны төслийн хүрээнд судалгааны болон хамгааллын хөтөлбөрүүдийг санхүүжүүлнэ. Орон нутагт үйл ажиллагаа явуулж буй ААН байгууллагуудаас хөрөнгийн эх үүсвэр бий болгох ажлыг Хамгаалалтын Захиргаа, ЗДТГ зохион байгуулах үүнийг ХМЗ хариуцан тухай тухайн жилд нь шийдвэрлэнэ (Хүснэгт 7).

Хүснэгт 7. 2021-2025 онд Тост, Тосонбумбын БНГ-ын менежментийг хэрэгжүүлэхэд гарах төсөв

Нийт төсөв / Талууд	ХЗ	ЗДТГ	ИХС	ОНААН	Мон эко ТББ
1.704.360.000	1103.88	819.42	618.4	555.92	15

6. ХАМТРАГЧ ТАЛУУД

6.1 Хамтрагч талуудад хийсэн дүн шинжилгээ

Өмнөговь аймгийн төв Даланзадгад хотод 2018 оны 11 сард хийсэн уулзалт зөвлөгөөний үеэр хамтрагч талуудад дүн

шинжилгээ хийж, БНГ-ын үйл ажиллагаатай хэр уялдаж буй эсэхээр нь эрэмбэлж, дараах үзүүлэлтүүдээр график гаргасан. Үүнд:

БНГ-ын менежмент дээр хамтарч ажиллах сөрөг нөлөө. Хамтрагч талуудын оролцоог сонирхол, байгууллага, хариуцах ажил/ жил бүр тодорхойлж, үнэлэн менежментийн хэрэгцээ шаардлага, оруулах хувь нэмэр/ төлөвлөгөөнд тусгана (Хүснэгт 8).

Хүснэгт 8. БНГ-ын менежментэд оролцох талууд

	Оролцогч талуудын ангилал	Оролцогч талууд	Талуудын БНГ-с хүртэх ашиг сонирхол юу болох	Талуудын БНГ-тай хамтрах хэрэгцээ шаардлага, үүрэг хариуцлага	Талуудын БНГ-т хамгаалалтанд үзүүлэх ач холбогдол оролцоо	Талуудын БНГ-т хамгаалалтанд үзүүлэх сөрөг болон эерэг нөлөө	Холбоо барих
1	Төрийн захиргаа	Байгаль орчин аялал жуулчлалын яам	Байгаль орчны доройтлыг хязгаарлан зогсоож, байгалийн жам ёсны шүтэлцээт харьцааны нөхцлийг хангах хүн төрөлхтний байгаль, түүх, соёл, шинжлэх ухааны давтагдашгүй их өвийг үе дамжуулан үлдээх, байгаль экологийн тэнцвэрт байдлыг хадгалах	Мэргэжлийн заавар, зөвлөмжөөр хангаж, холбогдох мэргэжилтэн, байгаль хамгаалагчийн ажлын байрны тодорхойлолтыг шинэчлэн батлах, сэргэжлийн сургалт, арга хэмжээнд хамруулахад дэмжилэг үзүүлнэ.	Тост, Тосонбумбын нурууны БНГ-ын хамгаалалтын менежментийг хэрэгжүүлэх бодлого эрх зүйн түвшинд зангидаж чиглүүлж өгнө	мэдээлэлээр хангах	WEB: Тусгай хамгаалалттай газар, facebook: Хамгаалалтын захиргаа
2		Өмнөговь аймгийн ИТХ	Байгаль орчныг хамгаалах, БОХ-ны тухай хууль, ТХГ-ын тухай хуулийг хэрэгжүүлэх	хурлаар хэлэлцэж төсөв батлаж өгнө	ХЗ-г ажиллах нөхцлөөр хангана.	төсөв батлаж өгнө	Web: omnogovi.khural.mn
3		Өмнөговь аймгийн ЗДТГ	Байгаль орчны доройтлыг хязгаарлах, экологийн тэнцвэрт байдлыг хадгалах	ТТБН-ны БНГ-ын менежментийн санхүүжилтийн хэлэлцүүлэх ажлыг зохион байгуулах	Сумын ЗДТГ удирдлагад мэргэжил арга зүйн хувьд зөвлөн, БО-ыг хамгаалах, ТХГН-ын хууль тогтоомжийн хэрэгжилтэнд мэргэжил арга зүйн зөвлөгөө өгнө.	Төсөв батлуулахад голлох үүрэгтэй.	www.omnogovi.gov.mn
4		Гурвантэс сумын ИТХ	Байгаль орчныг хамгаалах, БОХ-ны тухай хууль, ТХГ-ын тухай хуулийг хэрэгжүүлэх, хамтын оролцоог хангахад	Менежментийн төлөвлөгөө, түүний хэрэгцээтэй санхүүжилтийг батлах, бизнес төлөвлөгөөг ИТХ-р хэлэлцэх, БНГ-ын хамгаалалтын дэглэм горимыг батлах	ТТБН-ны БНГ-ын хамгаалалтын менежментийн төлөвлөгөө, Бизнес төлөвлөгөөг боловсруулахад оролцох, БНХМНөхөрлөлүүд, ТББ, аж ахуй нэгжтэй хамтран ажиллах, чиглэл өгөх	Хамтын оролцоог хангах, журам батлахад	
5		Гурвантэс сумын ЗДТГ	Байгаль орчны доройтлыг хязгаарлах, экологийн тэнцвэрт байдлыг хадгалах, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх	ТТБН-ны БНГ-ын хамгаалалтын менежментийг хэрэгжүүлэх бүтэц бүрэлдэхүүнийг зохион байгуулах, БНХМ нөхөрлөлүүд, нутгийн иргэд, ААН, ОУБайгууллагыг татан оролцуулан ажиллах	Менежментийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтийг БОАЖА-ны ТХНУГ, ТТБН-ны БНГ-ын ХМЗ, аймгийн БОАЖГ-т тайлагнаж заавар зөвлөмж авч ажиллана.	Олон нийтийг зангидан ажиллах	
6		ГГСБЦГ-ын захиргаа	Байгаль орчны доройтлыг хязгаарлан зогсоож, байгаль экологийн тэнцвэрт байдлыг хадгалах	Туршлага хуваалцах мэдээлэл солилцох		Хууль тогтоомж хэрэгжилтэнд зөвлөлгөө өгөх	

8	Төрийн бус байгууллага	ИХС ТББ	Цоохор ирвэсний судалгаа хамгааллын ажлаа явуулах	Нөөц газар дахь биологийн төрөл зүйл судалгааны талбар	Судалгааны үр дүн гаргаж өгнө Чадавхид ээшлүүлэхэд туслана	Хамгаалалтын ажлыг чиглүүлж өгнө	/www.snowleopard.mn	
9		“Тэсийн ирээдүй” БНХМ нөхөрлөлүүдийн нэгдсэн холбоо ТББ	МУ-ын үндсэн хууль бусад хууль болон олон улсын байгаль орчин ба хүний эрхийн эрх зүйд нийлж байгаа эсэхэд хяналт тавих, гарсан зөрчлийг арилгуулах нөлөөлөх,			БНХМН-ийг нэгтгэн хамтран оролцоно.	Сүрэнхүү (89890531, 94460294)	
10		Тост, тосонбумба ТББ						Түмэндэлгэр 99074355
11		“Тэсийн босоо хүлэг” уяачдын холбоо						Амарсайхан 91481418
12		Ахмадын холбоо						Нямсүрэн
13		Эмэгтэйчүүдийн холбоо						Нэмэр
14		Залуучуудын холбоо						Эрдэнэбаатар
15	Хувийн хэвшил, ААН	Батаарын Өлгий Бааз					Erdenebayan (99530099)	
16		Өмнийн говийн элс ХХК					Website, Gunbat (99013995, 80061020 email: Gundersambu@Southgobi.com) & Airunbold (99998819)	
17		Өсөх зоос ХХК					Website, Altanzul (95950081)	